મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના
પ્રાથમિક શાળાના ત્રિજા ધોરણ માટે.

સુરત જિલ્લો અને ગુજરાત પ્રાંતનું

પ્રાવેશિક ભૂગોળ શિક્ષણ

(સરળ વર્ણન સહિત)

રચનાર:—

શંકરરાવ હરિરાવ દેશ_
ભાગાતળાવ મ્યુ. સ્કુ. નં. ૧ સુરત.

પ્રકાશક:—

ગુજરાતી સાહિત્ય મંદિર
લીમડાચોક—સુરત

આવૃત્તિ પહેલી   સને ૧૯૨૫   પ્રત ૧૦૦૦

કિંમત ૦-૩-૦

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના
પ્રાથમિક શાળાના ત્રીજા ધોરણ માટે.

સુરત જિલ્લો અને ગુજરાત પ્રાંતનું

પ્રાવેશિક ભૂગોળ શિક્ષણ

(સરળ વર્ણન સહિત)

રચનાર:—
ચંદ્રરાવ હરિરાવ દેશમુખ
ભાગાતળાવ મ્યુ. સ્કૂ. નં. ૨ સુરત.

પ્રકાશક:—
ગુજરાતી સાહિત્ય મંદિર
લીમડાચોક-સુરત

આવૃત્તિ પહેલી   સને ૧૯૨૫   પ્રત ૧૦૦૦
કિંમત ૦-૩-૦

મુદ્રક: ભદ્રશંકર મંછારામ ભટ્ટ.
મુદ્રણસ્થાન: કળામય પ્રિન્ટીંગ વર્કસ
ખાંડ બજાર-સુરત.

સુધારો:—કેટલેક ઠેકાણે ‘મામલેદાર’ લખાયું છે તેને સુધારી ‘**મામલતદાર**’ વાંચવું.

સુરત જિલ્લાનું પ્રાવેશિક

" ભૂગોળ શિક્ષણ "

સુરત જીલ્લો.

પાઠ ૧ લો, સામાન્ય વર્ણન.

છોકરાઓ. તમે તમારા ગામની, તાલુકાની, ભૂગોળ શીખી ગયા. આ ચોપડીમાં એથી વધારે શીખવાનું મળશે.

ઘણાં ગામડાં મળી એક **તાલુકો** થાય છે. ચોર્યાસી કે ઓરપાડ એ તાલુકા કહેવાય. " પાંચ, છ, કે તેથી પણ વધારે તાલુકા એકઠા થાય તેને **જિલ્લો** કહે છે. " આપણે સુરતજિલ્લામાં રહીએ છીએ, આપણા જિલ્લામાં આઠ તાલુકા છે. તે દરેક તાલુકા ઉપર **મામલેદાર** છે એ બધા મામલેદારના ઉપરી **કલેકટર સાહેબ** છે. તે સુરતમાં રહે છે.

સીમાઃ—ઉત્તરે—કીમ નદી ને ભરૂચ જિલ્લો તથા ગાયકવાડનું રાજ્ય.

પૂર્વે—રાજપીપળા, ગાયકવાડ, વાંસદા, અને ધરમપુરનાં દેશી રાજ્યો.

દક્ષિણે—દમણ ગંગા નદી ને થાણા જિલ્લો.
પશ્ચિમે—અરબી સમુદ્ર

આ જિલ્લાનું નામ **સુરત** શહેર ઉપરથી **સુરત જિલ્લો** પડયું છે.

પાઠ ૨ જો. વિસ્તાર અને ભાગ

આપણા જિલ્લાનો વિસ્તાર ૧,૬૬૨ ચોરસ માઇલ છે. એટલે ચોર્યાસી તાલુકાથી લગભગ સોળ ગણો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૮૦ માઇલ છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ઉત્તરમાં ૬૦ માઇલ અને દક્ષિણમાં ૧૫ માઇલ છે.

ઉત્તરે કીમ નદીથી દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્રથી પૂર્વે રાજપીપળા, ખાનદેશ, વાંસદા, ને ધરમપુર સુધીનો મુલક **સુરત અઠ્ઠાવીસી** નામે પ્રસિદ્ધ હતો. એમાંનો આશરે અડધો ભાગ હાલ ગાયકવાડના તાબામાં છે, અને બાકીનો અડધો ભાગ તે આપણો **સુરત જિલ્લો** છે.

પાઠ ૩ જો. વ્યાખ્યાઓ

આપણે જેના પર ચાલીએ છીએ, તથા જેના પર ગામો અને શહેરો વસેલાં છે, એ જમીન સરખી સપાટ નથી. કોઇ જગાએ જમીન નીચી તો કોઇ જગાએ જમીન ઉંચી હોય છે. ઉંચી જમીનને **ટેકરી** કહે છે. ઉંચી ટેકરીને **ડુંગરી** કહે છે. ઘણા ઉંચા ને આઘે સુધી વધેલા ડુંગરને **પર્વત** કહે છે. પર્વત પર સાગ,

સીસમ, વાંસ, બાવળ, વગેરે મોટાં મોટાં ઝાડો થાય છે, તે ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે, તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક ડુંગર પર ઝાડી હોતી નથી. આવા ડુંગરો બોડા ડુંગર કહેવાય છે. પર્વતની ટોચને શિખર કહે છે. કેટલાંક શિખરો ઉપર દેવ દેવીઓનાં મંદિરો બાંધેલા હોય છે, તેથી એવા પર્વત પર ઘણાં લોકો જાત્રાએ જાય છે. વળી પર્વતપર હવા ઠંડી હોવાથી ઉનાળામાં કેટલાક લોકો હવા ખાવા માટે પણ જાય છે. આપણા જીલ્લામાં પર્વત નથી પણ ડુંગર છે.

ડુંગરોઃ—પારનેરા ને ડુંગરી. પારનેરા ઉપર અસલ કિલ્લો હતો. તેનાં ખંડેર હજુ જણાય છે, અને ત્યાં માતાનું મંદિર છે.

પાઠ ૪ થો. નદીઓ

સૂરજના તાપથી પાણી વરાળ થઈ ઉંચે ચઢે છે. ને ત્યાં તેનાં વાદળાં બંધાય છે. વાદળાં ઠંડા પડે છે. ત્યારે તેનું પાણી થઇ નીચે પડે છે. તેને આપણે વરસાદ કહીએ છીએ. ડુંગર પર અને જ્યાં વધારે ઝાડી હોય ત્યાં બીજા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે વરસાદનું પાણી ડુંગરોમાં ખાડા અને ખીણોમાં ભરાઇ રહી ધીમે ધીમે વહે છે. એવા હજારો વહેળા ચાલે છે તે બધા એકઠા થઇ મોટો પ્રવાહ ચાલે છે તેને નદી કહે છે. કેટલીક નદી મોટી અને કેટલીક નાની હોય છે. નદી નિચાણ તરફ વહી સમુદ્રને મળે છે.

ચોમાસામાં કાંઠાની જમીન પર નદીનું પાણી ફરી વળે છે. **અને** ત્યાં કાદવ કચરો વગેરે લાવીને નાખે છે. આ કારણથી કાંઠાની જમીન ઘણી ફળદ્રૂપ હોય છે. આવી કાંઠાની જમીન **ભાઠાની** જમીન કહેવાય છે. ચોર્યાસી તાલુકાનું **ભાઠા** ગામનું **નામ** પણ એજ કારણથી પડ્યું છે. **ભાઠાની** જમીનમાં તમાકુ, વગેરે કીમતી પાક થાય છે.

નદી જ્યાંથી નીકળતી હોય, તે તેનું **મૂળ** અને દરિઆને મળતી હોય ત્યાં આગળનો ભાગ તે **મુખ** કહેવાય છે. મુખ તરફ મોં કરી ઉભા રહીએ તો **જમણા હાથ** તરફનો **જમણો કિનારો** અને **ડાબા હાથ** તરફનો **ડાબો કિનારો** કહેવાય છે. નદીના બને કિનારાની વચ્ચેના ભાગને **પટ** કહેવાયછે. સુરત શહેર નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલું છે.

સુરત જિલ્લાની નદીઓનો ઢાળ પૂર્વથી પશ્ચિમનો છે. તેથી માંડવી, બારડોલી, અને ચીખલી તાલુકાની જમીન દરિઆ કિનારે આવેલા ઓરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ, અને પારડી તાલુકા કરતાં ઉંચે છે.

* સુરત જિલ્લાની નદીઓઃ—

૧. **તાપી**—(૪૫૦) સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર **માંડવી, કઠોદ, બહુધાન, કુલપાડા, અમરોલી, રાંદેર,** ને **ઉમરા,** અનુક્રમે ગામે છે. આ નદી પવિત્ર મનાય છે.

૨ **મિંઢોળા**—(૪૦) ખાનદેશ અને સુરત જિલ્લાની વચ્ચેના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર **બારડોલી, કછોલી, લાછપોર, ઉંબેર**, અનુક્રમે ગામો છે.

૩. **પૂર્ણા**—(૪૦) **ડાંગના** જંગલના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર **બુહારી, નવસારી ને જલાલપોર** અનુક્રમે છે.

૪.**અંબિકા—**(૪૦) **ડાંગના** ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એનાપર **ઉનાઈ. મહુવાડ, કછોલી, ને બીલીમોરા, છે.**

૫. કાવરી—(૧૮) વાંસદાના ડુંગરમાંથી નીકળી અંબિકાને મળે છે. **એના પર દોણજા, ચીખલી, ને વાઘરેચ છે.**

૬. **ખરેરા**—(૧) ધરમપુરના ડુંગરમાંથા નીકળી અબિકાને મળે છે.

૭ **ઔરંગા**—(૧૨) ધરમપુરાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર **વલસાડ** ને **કોસંબા** છે.

૮ **પાર**—(૨૦) પૂર્વના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એનાપર પારડી, **હરીઆ**, મગોદ અને **ઉમર સાડી** છે.

૯ **કોલક**—(૧૫) પૂર્વના ડુંગરમાથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર **ટુકવાડા, બગવાડા**, ને **કોલક** છે.

---

* આ આંકડા ગોખવાના નથી. પણ નદીઓની એક બીજા સાથે સરખામણી કરવા માટે છે.

૧૦ દમણ ગંગા—(૧૫) પૂર્વનાં ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર **દમણ** છે.

(૧૧) **કીમ**:—**રાજપીળા** ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એના પર **દેલાવ, કઠોદરા,** એ બન્ને ગાયકવાડી ગામો આવેલા છે.

ખાડીઓ:—સેના, કલાઈ, કોથલા ને પદ્મિઆળ.

પાઠ ૫ મો. વરસાદ અને હવા

સુરજના તાપથી વરાળ થઇ ઉંચે ચઢે છે અને તેનાં વાદળાં બંધાય છે. આ પ્રમાણે હંમેશા થયાજ કરે છે. વાદળાં ઠંડા પડે છે એટલે વરસાદ પડે છે.

આ બાબત તમે આગળ શીખી ગયા છો. વનસ્પતિ અને પર્વતો વાદળાં ઠંડા પાડવામાં ઘણી મદદ કરે છે. આ કારણથી જંગલોવાળા—ઝાડીવાળા—પ્રદેશમાં અને પર્વત ઉપર બીજા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ વરસે છે. વળી બીજા ભાગ કરતાં દરિઆ પાસેના ભાગ પર વાદળાં વહેલાં આવે, ને ત્યાં ઉપર કહ્યા તેવાં તેને ઠંડા કરનાર સાધન હોય, તો ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ પડે.

આપણા જિલ્લામાં સરાસરી વરસાદ ૩૮ થી ૮૦ ઇંચ સુધી પડે છે. પારડી તાલુકામાં ૧૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. દરિઆ કિનારે જેટલો વરસાદ પડે છે તેટલો જ્યાં જ્યાં જંગલો હોય ત્યાં આગળ પડે છે.

હવાઃ—દરિઆ પાસેના ગામોમાં બીજા ભાગ કરતાં જરા ઠંડી રહે છે. કારણકે દરિઆની એવી અસર છે, કે તે શિઆળામાં હવાને બહુ ઠંડી થવા ન દે, અને ઉનાળામાં બહુ ગરમ થવા ન દે. પણ દરિઆથી દૂરના ભાગની હવા. શિઆળામાં ઠંડી ને ઉનાળામાં ગરમ રહે છે. દરિઆની પેઠે પર્વત પણ હવા પર અસર કરે છે. પર્વત પરની હવા ઠંડી હોય છે.

આપણા જીલ્લાના તાલુકા ઓરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ અને પારડી એ દરિઆ કિનારે આવેલા હેવાથી તાપ ઓછો પડે છે. માંડવા, બારડોલી અને ચીખલી એ તાલુકાઓમાં તાપ તેમજ ટાઢ ઉપરના તાલુકા કરતાં વધારે પડે છે. માંડવી અને પારડી તાલુકાની પૂર્વમાં જંગલો આવવાથી એ બે તાલુકાના હવા પાણી સારાં નથી.

જમીન અને **પાકઃ**—આપણા જિલ્લાની જમીન ફળદ્રુપ છે. મુખ્યત્વે કરીને કાળી, ગોરડુ ને ભાઠાની આ ત્રણ પ્રકારની જમીન મુખ્ય છે. એમાં જુવાર, ડાંગર, શેરડી અને શાકભાજીના પાક ઉપરાંત કેરી અને ફણસ વગેરે ફળો થાય છે.

બીજી વનસ્પતિઃ—ખજુરાં, તાડ, આંબા, આમલી, વડ, લીમડા, પીપળા, જાંબુડા, બાવળ, અનનાસ અને ફણસના ઝાડો જંગલની પેદાશમાં–સાગ, સીસમ, ખેર અને વાંસ છે.

આખા હિંદુસ્તાન કરતાં વધારે તાડી સુરત જિલ્લામાં વપરાય છે.

***ખનીજ**:—આપણા જિલ્લામાં વલસાડ પાસે દરિઆના પાણી-માંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ મીઠાને ઘસીઉં મીઠું કહે છે. તે ભુકા જેવું હોય છે.

જનાવરો:—ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, ઘોડા, ગધેડાં, બળદ, ગાય, જંગલી જનાવરોમાં રીંછ, તરસ, શિઆળ, લોંકડી, વાઘ, દીપડા, સાબર, હરણ ને રોઝ છે. બધી નદીઓમાં માછલાં થાય છે. કેટલીક નદીનાં માછલાં વખણાયલા છે.

વસ્તી, ધર્મ અને ભાષા

આપણા જિલ્લાની વસ્તી ૬,૫૪૦૦૦ માણસની છે. એટલે ચોર્યાસી તાલુકાથી ચાર ગણી છે. તેમા હિંદુ, મુસલમાન પારસી અને ખ્રિસ્તી એ મુખ્ય જાતા છે.

હિંદુ લોક હિંદુ ધર્મ પાળે છે તેમાં **શૈવ**, **વૈષ્ણવ**, **સ્વામી નારાયણ** ને **કબીર પંથી** છે. મુસલમાનો **મુસલમાની ધર્મ** પાળે છે અને હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબને માને છે. એમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે પંથ છે. પારસીઓ **જરસ્તોતી ધર્મ** પાળે છે અને અગ્નિ દેવને પૂજે છે. અંગ્રેજ તથા દેશી ખ્રિસ્તી **ખ્રિસ્તી ધર્મ** પાળે છે. ઇસુખ્રિસ્તને માને છે. શ્રાવક લોકો જૈન ધર્મ માને છે ને તીર્થંકરને પૂજે છે. એમાં **શ્વેતાંબર** ને **દિગંબર** એવા બે પંથ છે.

હિંદુ અને પારસી ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. મુસલમાનો ઉર્દું, અને અંગ્રેજ લોક અંગ્રેજી બોલી બોલે છે.

ધંધો ઉદ્યોગઃ—સુરતની જમીન ફળદ્રુપ છે અને વરસાદ પણ સારો પડે છે. એટલે ખેતી ઘણી સારી થાય છે. આ કારણથી લોકોનો મુખ્ય ધંધો **ખેતીનો** છે. મધ્યમ વર્ગના લોકો વેપાર ને કારીગરી કરે છે અને બાકીનો ભાગ **મજુરી ને નોકરી** કરે છે.

વેપારના માર્ગો:—(૧) રેલ્વે માર્ગ (૨) પાકી ને કાચી સડકનો માર્ગ (૩) દરિઆ કે નદીનો માર્ગ.

સુરત જીલ્લામાં આવેલી રેલ્વેઃ—(૧) **બી. બી.** એન્ડ **સી. આઈ રેલ્વે** (બોમ્બે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈંડિઆ રેલ્વે)ના નામથી ઓળખાય છે. એના પાટા પા ફુટ પહોળા છે. તેથી તે બ્રોડગેજ કે પહોળા માપની રેલ્વે કહેવાય છે.

ઉત્તરથી દક્ષિણનાં સ્ટેશનોઃ—કીમ, સાયણ, ઉતરાણ, સુરત, ઉધના, સચીન, મરોલી નવસારી, વેડછા, અમલસાડ, બીલીમોરા, ડુંગરી, વલસાડ, પારડી ઉદવાડા, દમણ.

૨. **ટાપટી વેલીઃ** —પશ્ચિમથી પૂર્વનાં સ્ટેશનો—ઉધના, ચલથાણ, ગંગાધરા, બારડોલી, ટીંબરવા, મઢી.

૩ **બીલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વેનાઃ**— પશ્ચિમથી પૂર્વનાં સ્ટેશનો—બીલીમોરા, ગણેદેવી, કાલવચ, ચીખલી, રાનકુવા, ધોલીકુવા, અનાવલ ને ઉનાઇ.

જિલ્લાના મુખ્ય ખાતાં, અધિકારીઓ અને તેમના કામકાજઃ- આખો જિલ્લો સીધો કે આડકતરો અંગ્રેજ સરકારનાં તાબામાં છે. "દેશી રાજ્યના સમૂહને એજન્સિ કહેવાય છે" એ એજન્સિ ઉપર અધિકાર ચલાવવા સરકાર તરફથી પોલિટિકલ એજન્ટ નિમાય છે. ખાલસા મુલકનો ભાગ પાડી દરેકને જિલ્લો નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિલ્લાનો ઉપરી અમલદાર કલેકટર કહેવાય છે.

૧. **રેવન્યુ ખાતું:**-જિલ્લાનો કારભાર કરનાર મુખ્ય અમલદાર કલેકટર સાહેબ છે. તે પોતાના જિલ્લાનું મહેસુલ એકઠું કરવાનું કામ કરે છે. વળી મહેસુલ માફ કરવા કે મુલતવી રાખવા સંબંધી, રસ્તા સંબંધી, વગેરે લોકોની ફરિયાદ સાંભળી તેમની અડચણ દુર કરવાનું કામ પણ તેમનું છે.

જિલ્લાના તેમના કદ પ્રમાણે પાંચ સાત કે તેથી વધુ ભાગ પાડી તે દરેકને તાલુકો નામ આપવામાં આવ્યું છે. "તાલુકો નાનો હોય તો તે **મહાલ** કહેવાય છે" તાલુકાના ઉપરીને મામલેદારને મહાલના ઉપરીને **મહાલકરી** કહે છે. તેઓ પોતાના તાબાના ભાગનું મહેસુલ એકઠું કરી કલેકટરને મોકલવાનું, નાના ગુનાનો ઈન્સાફ કરવાનું તથા સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે. ઈન્સાફ કરવાનું કામ કરે છે. તેથી તે માજિસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. તેમના હાથ નીચે એક કે બે ગામ વચ્ચે **તલાટી** હોય છે, તે મહેસુલ ઉઘરાવી તેમને પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. **મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરનાર આ ખાતું રેવન્યું કે મહેસુલી ખાતું કહેવાય છે.**

૧૨૦૮૯

૨ **દિવાની ખાતું**:—લેણદેણુ સંબંધી તથા મોટા ફોજદારી ગુના, જેવા કે, ચોર, ખૂન, લુટફાટ, વગેરે ઇન્સાફ કરવાને જિલ્લામાં દિવાની ખાતાના મુખ્ય અમલદાર **ડિસ્ટ્રીક્ટ** જડજ—**સેશન્સ** જડજ હોય છે. એમના હાથ નીચે મુન્સફો હોય છે. ઓરપાડને વલસાડમાં એક મુન્સફ છે, તાલુકો નાનો હોય તો બે તાલુકા વચ્ચે એક મુન્સફ હોય છે.

૩ **પોલિસ ખાતું**:— ચોર લુટારાને પકડવા, તથા ગુના અટકાવવા માટેનું આ ખાતું છે આખા જિલ્લાની પોલિસના કામ પર નજર રાખનાર પોલિસ **સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ** નામે અમલદાર છે તેમના હાથ નીચે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરો અને સબઇન્સ્પેકટર, તેમના હાથ નીચે જમાદાર અને જમાદારની હાથ નીચે હવાલદાર, (હેડ કોન્સ્ટેબલ) નાયક વગેરે નાના પોલિસ અમલદારો હોય છે. દરેક ગામમાં એક મુખી (પોલિસ પટેલ) હોય છે. તે પોતાના ગામમાં ગુનો થાય તો પોતાના તાલુકાના સબઇન્સ્પેકટરને જાહેર કરે છે.

૩ **કેળવણી ખાતું**:—આ ખાતું છોકરાંને કેળવણી આપવાનું કામ કરે છે. આખા જિલ્લાની નિશાળો પર દેખરેખ રાખનાર **ડેપ્યુટિ એજયુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર** નામના અમલદાર છે, તેમના કામમાં મદદ કરવાને તેમના હાથ નીચે **આસિસ્ટંટ ડેપ્યુટિ** એજ્યુ**કેશનલ ઇન્સ્પેકટરો** હોય છે તેઓ સઘળી નિશાળોની પરિક્ષા લે છે અને દેખરેખ રાખે છે.

૫ **સુખાકારી ખાતું**:—લોકોને મફત દવા આપવાને તથા માંદા માણસોની માવજત કરવાને જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં એક સરકારી મોટું દવાખાનું હોય છે. તેનો ઉપરી **સિવિલ સર્જન** એમના હાથ નીચે **આસિસ્ટંટ સર્જન** હોય છે દરેક તાલુકાના મુખ્ય ગામે એ પ્રમાણે દવાખાનું હોય છે. તેના ઉપરી **આસિસ્ટંટ સર્જન** રાખેલા હોય છે.

દવાખાનાઓ:—સુરતમાં બે, રાંદેર, ઓરપાડ, માંડવી, બારડોલી, કાલીઆવાડી, ચીખલી, બેરગામ. વલસાડ, પારડી વગેરેમાં એકેક દવાખાનું છે.

૬ **પોષ્ટ ખાતું**:—સરકારી તથા ખાનગી કાગળો, પારસલો, રૂપિયા વગેરે લાવવા લઈ જવા માટે દરેક મોટા ગામોમાં પોષ્ટ ઓફિસ હોય છે. જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં મોટી પોષ્ટ આફિસ હોય છે. તેના ઉપરી **હેડ પોસ્ટ માસ્તર** કહેવાય છે.

૭ **આબકારી ખાતું**:—કેફી ચીજો સરકારની પરવાનગી વગર રોપનાર, અને વેચનારને પકડી શિક્ષાને માટે માજિસ્ટ્રેટને સોંપવાનું કામ કરે છે. એ ખાતાના જિલ્લામાં મુખ્ય અમલદાર તે **આબકારી ઈન્સ્પેક્ટર** છે.

૮ **બાંધકામ ખાતું**:—સરકારી, મકાનો, પુલો, વગેરે બાંધવાનું તથા સમરાવવાનું કામ કરનાર જિલ્લામાં બાંધકામ ખાતાના મુખ્ય અમલદાર **એક્ઝિક્યુટિવ એંજીનીઅર** છે.

૯ **કસ્ટમ ખાતું**:—જળ માર્ગે આવતી ચીજો પર જગાત લેવાનું કામ કરે છે. એ ખાતાના જિલ્લામાં મુખ્ય અમલદાર **કષ્ટમ કલેક્ટર** છે

૧૦ **જંગલખાતું**:—જંગલો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે. એ ખાતાના જિલ્લામાં મુખ્ય અમલદાર **ફોરેસ્ટ ઓફિસર** છે.

મ્યુનિસિપલ ખાતું:—શહેર તથા કસ્બાઓને સાફ કરવાનું, પાણી પુરૂં પાડવાનું, પ્રાથમિક કેળવણી આપવાનું, સડકો ઉપર પાણી છાંટવાનું, રાત્રે દીવા કરવાનું વગેરે કામ કરે છે, એના ઉપરી **પ્રસિડંટ** છે તેમને મદદ કરવાને કમિશનરો મ્યુનિસિપલ ચીફ ઓફિસર, સેક્રેટરી, વગેરે હોય છે, સુરત, રાંદેર ને વલસાડમાં આ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલીટી છે.

"જીલ્લાના ખાતાં અને તેના અધિકારી"

ખાતાનું નામ	તેના ઉપરી અધિકારીનું નામ
૧. રેવન્યુ ખાતું	૧. કલેકટર સાહેબ
૨. દિવાની ખાતું	૨. ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ
૩. પોલિસ ખાતું	૩. સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ
૪. કેળવણી ખાતું	૪. ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેકટર
૫. સુખાકારી ખાતું	૫. સિવિલસર્જન
૬. પોષ્ટ ખાતું	૬. હેડ પોષ્ટ માસ્તર સાહેબ
૭. આબકારી ખાતું	૭. આબકારી ઇન્સ્પેકટર
૮. બાંધકામ ખાતું	૮. એકિઝ કયુટિવ એંજીનીઅર

૯. કષ્ટમ ખાતું ૯. કષ્ટમ કલેકટર
૧૦. જંગલ ખાતું ૧૦. ફોરેસ્ટ ઓફિસર
૧૧. મ્યુનિસિપલ ખાતું ૧૧ પ્રેસિડંટ

સુરત જિલ્લાના તાલુકાઓ

૧ ચોર્યાસી, ૨ ઓરપાડ ૩ માંડવી ૪ બારડોલી ૫ જલાલપોર ૬ ચીખલી ૭ વલસાડ ૮ પારડી

૧ ચોર્યાસી તાલુકો

સીમાઃ–ઉત્તરે–ઓરપાડ તાલુકાને તાપી નદી

પૂર્વે–ગાયકવાડનું રાજ્ય

દક્ષિણે–ગાયકવાડનું રાજ્ય ને મિંઢોળા નદી.

પશ્ચિમેઃ–અરબી સમુદ્ર તથા ઓરપાડ તાલુકો આ તાલુકામાં ચોર્યાસી ગામ હતા. તેથી તેનું નામ ચોર્યાસી તાલુકો પડ્યું છે.

પાકઃ–રૂને જુવાર

નદીઃ–તાપીને મિંઢોળા

વસ્તીઃ–* ૧૬૫,૦૦૦ માણસની છે,

સુરત શહેરની વસ્તી, ૧૧૫,૦૦૦ માણસની છે. અને શહેર બાદ કરતાં એકલા તાલુકાની વસ્તી, ૫૦,૦૦૦ માણસની છે.

જાત્રાના ઠેકાણાં;–ઉંબેરમાં:–ધૂણીઆ મહાદેવની

ઉમરાઃ–રામનાથ ઘેલાની

ભીમપોરમાંઃ–ભીમપોરીઆ હનુમાનની

ફૂલપાડામાંઃ–ઘણા મહાદેવના મંદિરો છે તેની જાત્રા ભરાય છે.

સ્ટેશનોઃ–ઉતરાણ. સુરત, ઉધના, સચીન,
હવાખાવાના ઠેકાણાંઃ–ભીમપોર ને ડુમસ

મોટા ગામોઃ–સુરત—તાપી નદીના ડાબા કાંઠા પર મુખ્ય શહેર ને બંદર છે. બરફી, પાપડી, ને જમણ વખણાય છે. તેથીજ કહેવત પડી છે કે "સુરતનું જમણ ને કાશીનું મરણ" સુરતમાં હાથીદાંત ઉપર કોતરકામ પણ સારૂં થાય છે.

રાંદેરઃ–માં મ્યુનિસિપાલીટી છે. એમાં મુખ્ય વસ્તી સુન્ની વહોરાની છે. તાપી નદીના જમણા કાંઠા પર આવેલું છે. એના બોર ઘણાજ વખણાય છે.

કતારગામઃ–કંતારેશ્વર મહાદેવની જાત્રા દર શ્રાવણ મહિનાના દર સોમવારે ભરાય છે, પાપડી માટે પ્રખ્યાત છે.

ભાઠાઃ–નાનું ગામ છે. અને ત્યાંથી શાકભાજી ઘણી સારી આવે છે. ભાઠાના રવૈયા ઘણા વખણાય છે.

અડાજણઃ–દુધ વખણાય છે. ઘણી વસ્તી કણબીની છે.
કુંભારીઆઃ–નાનું ગામ છે. ત્યાંના સુરણ તથા આદુ વખણાય છે
ઉમરઃ–રામનાથ ઘેલાની જાત્રા ભરાય છે.
અમરોલીઃ–પહેલ વહેલી રેલ્વે અહીં સુધી થઇ હતી.
કોસાડઃ–ઘી વખણાયછે.
વરાછાઃ–પાણીની ટાંકી છે.
ફુલપાડાઃ–એ જાત્રાનું સ્થળ છે, અહિં હિંદુના મુડદાં અશ્વનીકુમાર નામની જગા પર બાળે છે.

ભીમપોરઃ—અહીં ભીમપોરીઆ હનુમાનની જાત્રા ભરાય છે; તથા હવાખાવાનું સ્થળ છે; સચીનના નવાબના તાબામાં છે.

ડુમસઃ—હવાખાવાનું સ્થળ છે, સચીનના નવાબના તાબામાં છે.

સચીનઃ—નવાબની રાજધાનીનું ગામ છે અને સ્ટેશન છે.

વર્ણનઃ—આ તાલુકો બધા તાલુકા કરતાં નાનો છે; પણ વસ્તી વિશેષ છે. આ તાલુકાની દક્ષિણે ગાયકવાડી રાજ્યમાં મરોલી સ્ટેશન છે.

૨ ઓરપાડ તાલુકો

સીમાઃ—**ઉત્તરેઃ**—કીમ નદીને ભરૂચ જિલ્લો

દક્ષિણેઃ—ચોર્યાસી તાલુકો

પૂર્વેઃ—ગાયકવાડનું રાજ્ય

પશ્ચિમેઃ—ખંભાતનો અખાત

પાકઃ—ઘઉં, જુવાર ને કપાસ

નદીઃ—કીમ ને તાપી

ખાડીઃ—સેના, તેના

વસ્તીઃ—૬૨૦૦૦ માણસની લગભગ છે.

જાત્રાના ઠેકાણાંઃ—

સરસઃ—સિધ્ધનાથ મહાદેવની

મોરાઃ—કુવાની જાત્રા ભરાય છે.

સ્ટેશનોઃ—કીમ ને સાયણ

હવાખાવાના ઠેકાણાંઃ—હજીરે

મોટા ગામોઃ—**ઓરપાડ** સેના ખાડી પર તાલુકાનું ગામ

છે, રાંદેરથી ઓરપાડ સુધી પાકી સડક છે.

કુડસદ:–કીમ પાસે ગામ છે

ભગવા ને **દાંડી:**–એ બે બંદરો છે

સુંહાલી:–બંદર છે, પહેલાં પરદેશી પ્રજાના વહાણો આવતાં તે અહીં લંગારતાં હતાં

સરસ:–એમાં સિધ્ધનાથ મહાદેવની મોટી જાત્રા ભરાય છે

મોરા:–કુવાની જાત્રા ભરાય છે

હજીરો:–એ હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

કીમ ને **સાયણ:**–એમાં કપાસ લોઢવાના જીનો છે

વિશેષ વર્ણન:–આ તાલુકો બધા તાલુકા કરતાં મોટો છે પણ વસ્તી થોડી છે; એમાં કાળી જમીન હોવા છતાં વરસાદ ઓછો પડે છે. એમાં ડાંગરનો પાક થતો નથી.

૩ માંડવી તાલુકો

આ તાલુકાના સાત ભાગ પડયા છે અને તેને ટપ્પા કહે છે–

માંડવી, બહુધાન્ય, પાતાલ, દેવધ્વ, દઢવાડા, હવેલી, અને **બારગામ,** આ પ્રમાણે એના સાત ભાગના નામ છે.

સીમા:–ઉત્તરે:–ગાયકવાડનું રાજ્ય

દક્ષિણે:–તાપી નદીને બારડોલી તાલુકો

પૂર્વે:–રાજપીપળા સંસ્થાન

પશ્ચિમે:–ગાયકવાડનું રાજ્ય

પાક:-ડાંગર, જુવાર, રૂ, દીવેલી, કોદરા,

નદી:-તાપી એને મળનારી વ્હેહ

વસ્તી:-૫૪૦૦૦ માણસની .

જાત્રાના ઠેકાણાં:-

બહુધાન:-દર બાર વર્ષે મોટી જાત્રા ભરાય છે

તડકેશ્વર:-તડકેશ્વર મહાદેવની તથા નવી પારસીની અગીઆરી ત્યાં બંધાઇ છે તેની જાત્રા ભરાય છે.

મોટા ગામો:-**માંડવી**-તાપી નદી પર તાલુકાનુ મુખ્ય ગામ છે, એમાં હોસ્પિતાલ છે

બહુધાન:-જાત્રાનું ઠેકાણું છે. દર બાર વર્ષે મોટી જાત્રા ભરાય છે.

ધરોલી:— ગામ છે.

તડકેશ્વર:—**તડકેશ્વર** મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે.

ગોડસંબા:—**ભીલ, ચોધરા,** વગેરે છોકરાઓની ત્યાં બોરડીંગ છે.

વિશેષ વર્ણન:— માંડવીમાં વિશેષ વસ્તી ચોધરાની ને નાયકાની છે તેથી તે લોકો પોતાને માટે કોદરા નાગલી પકવે છે. જંગલનો ભાગ હોવાથી ત્યાંના હવા પાણી ખરાબ છે. દેવગઢ તથા પાતલમાં ડુંગરો આવેલા છે. ત્યાં વાઘ, રીંછ વગેરે જંગલી જનાવરો દેખાય છે. ચોમાસામાં અશ્વનિકુમારથી બહુધાન સુધી આગબોટ ફરે છે.

(૪) બારડોલી તાલુકો

સીમા:—ઉત્તરે-તાપી નદીને માંડવી તાલુકો.
પૂર્વે- ગાયકવાડનું રાજ્ય.
દક્ષિણે- પૂર્ણા નદીને ગાયકવાડનું રાજ્યને **જલાલપોર** તાલુકે.
પશ્ચિમે- ગાયકવાડનું રાજ્ય

પાક:— ડાંગર, જુવાર કપાસને શેરડી
નદીઓ:— તાપી, મિંઢોળા, પુર્ણાને મળનારી **જાંખરી**
વસ્તી:—૮૫૦૦૦ માણસનીછે
મોટા ગામો:-**બારડોલી,** મિંઢોળા નદીપર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ **છે.**

કડોદ:—તાપી નદી પર છે. એમાં ઇમારતી લાકડાનો વેપાર ચાલે છે.

સરભોણ, મોતા, વરાડ.
બુહારી:—પૂર્ણા નદી પર છે.
ટેગામ, વાંકાનેર, કસવાવ;

વાલોડ·—પેટામહાલછે. જાંખરી નદી પર આવેલું છે. એમાં **મહાલકારી** રહે છે

(૫)જલાલપોર તાલુકો

સીમા:-ઉત્તરે-પૂર્ણા નદી ગાયકવાડનું રાજ્ય ને બારડોલી તાલુકો
પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય

દક્ષિણે :—અંબીકા નદી ને ગણુદેવી પરગણું

પશ્ચિમે— અરબી સમુદ્ર

પાક:—જુવાર, ડાંગર, તલ, રૂ, શેરડી, ફણુસ, કેરી.

નદીઓ:—પૂર્ણા ને **અંબિકા** એ બંને અરબી સમુદ્રને મળે છે.

ખાડી:—કનાઈ

વસ્તી:—૮૦,૦૦૦ માણુસની છે.

સ્ટેશનો:—નવસારી, વેડછા ને **અમલસાડ.**

મોટાગામો:—જલાલપોર પૂર્ણા નદીપર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. એની પૂર્વમાં **નવસારી** કસ્બો ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં છે. ત્યાંનો ગોળ વખણાય છે.

મટવાડ, અબ્રામા, અમલસાડ, કછોલી, આટ, ખરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, કાલીઆવાડી-એમાં હોસ્પિતાલ છે. **સીસોદરા** એમાં કપાસ લોઢવાનો સંચો છે.

વિશેષ વર્ણન:—અમલસાડની જમીન આખા ગુજરાતમાં ચોથી વધારે રસાળ છે. અને તેથી વલસાડ તાલુકાથી ઉતરતી આ તાલુકાની વસ્તી છે, પણ બીજા તાલુકા કરતાં વધારે છે. આ તાલુકામાં **કેરી, અનનાસ, ફણુસ,** ને **કેળાં** ઘણાં વખણાય છે.

(૬) ચીખલી તાલુકો

સીમા:--ઉત્તરે **અંબિકા** નદીને ગણુદેવી પરગણું.
પૂર્વે:—વાંસદાનું રાજ્ય;
દક્ષિણે:--ધરમપુરનું રાજ્ય.
પશ્ચિમે:—ગણુદેવી પરગણું ને વલસાડ તાલુકો.
પાક:— ડાંગર, કોદરા, દીવેલી, શેરડી.
નદીઓ:—અંબિકાને મળનારી **કાવેરી** તથા **ખરેરા**.
વસ્તી:—૬૦,૦૦૦ માણસની છે.
જાત્રાના ઠેકાણાં:—ઉનાઈ દર ચૈત્રી પુનેમે જાત્રા ભરાય **છે.**
સ્ટેશનો:—**ચીખલી** ને **રાનકુવા**.

મોટા ગામો:—**ચીખલી**, કાવેરી નદી પર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

દેગામ, ખેરગામ, એમાં હોસ્પિતાલ છે. **આલીપોર** ને **ગણદેવી.**

વિશેષ વર્ણન:—આ તાલુકાની પૂર્વે વાંસદા ને **ધરમપોર** રાજ્યની હદ મળે છે. ત્યાં આગળ **વાંસદાની** ઉત્તરે ૬ માઇલ ઉપર અંબિકા નદીપર દેવકી **ઉનાઇનો** ઉના પાણીનો કુંડ **છે.** અહીં દર વરસે **ચૈત્રી** પુનમે જાત્રા ભરાય **છે. ઉનાઇ સ્ટેશન છે.**

(૭) વલસાડ તાલુકો

સીમા:—આ તાલુકો અંબિકાને પાર નદી વચ્ચે **આવેલો છે.**

ઉત્તરે:—અંબિકા નદીને ગણદેવી પરગણું.
પૂર્વે:—ચીખલી તાલુકો ને ધરમપુરનું રાજ્ય.
દક્ષિણે:—પાર નદી.
પશ્ચિમે:—અરબી સમુદ્ર

ડુંગરો:—**ડુંગરી**; **પારનેરા**—એનાપર માતાનું દહેરૂં જોવ લાયક છે.

પાક:—ડાંગર, કોદરા, દીવેલી, નાગલી, ચણા, વાલ, કેર ને કેળાં.

નદીઓ:—**અંબિકા, કાવેરી, ખરેરા, ઔરંગા, ને પાર**
વસ્તી:—૮૦,૦૦૦ માણસની છે.
સ્ટેશનો:—ડુંગરી ને વલસાડ.

મોટાગામો:—**વલસાડ** કાવેરી નદીપર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ તથા બંદર છે. અહીંથી ઇમારતી લાકડા, અનાજ, ગોળ, ઇંટ બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. પાસે **તીથલ** હવાખાવાનુ ઠેકાણું છે.

ફરવાડા, ભદેલી, આલવેણ, ઉંડાચ, બીગરી,
કોસંબા—એમાં દીવાદાંડી છે.
હરીઆ.—એ એક ગામ છે.

વિશેષ વર્ણન:—**વલસાડ** પાસે બે માઇલ ઉપર તીથલ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં આગળ દરિઓ આવેલો છે. ડુંગરી સ્ટેશનથી એક ગાઉ ઉપર ધારાસણામાં મીઠું પાકે છે. આ તાલુ

કામાં **પાલન** નામનું મોટું તળાવ છે તેમાં કમળના ફુલ, અને શીંગોડા પુષ્કળ થાય છે.

અંબિકાને ઔરંગા નદીની કાંઠાની જમીન ફળદ્રુપ છે.

(૮) પારડી તાલુકો.

સીમા—ઉત્તરે-પાર નદી
પૂર્વે—ધરમપુરનું રાજ્ય
દક્ષિણે-દમણ ગંગાનદી
પશ્ચિમે-અરબી સમુદ્ર

પાક:—ડાંગર. કોદરા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા, ને વાલ.
નદી:—પાર, કોલક દમણગંગા.
ખાડી:—કોથાલ.
વસ્તી:—૫૮,૦૦૦ માણસની છે.

જાત્રાના ઠેકાણાં:—કુંતા–**કુંતારેશ્વર** મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે.

ઉદવાડા:—પારસીઓનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. અહીં પારસીઓની **અગીઆરી** છે.

સ્ટેશનો:—**પારડી**, ઉદવાડા, દમણ.

મોટા ગામો:— **પારડી**:—પાર નદી પર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

ભગવાડાઃ— કાલક નદી પર બંદર છે આહં કિલ્લો છે

કુંતાઃ—કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા દર વરસે ભરાય છે.

ઉડવાડાઃ— પારસી લોકોની અગીઆરી છે.

કોલકઃ— કોલક નદી પર બંદર છે.

ઉમરસાડીઃ— પાર નદી પર બંદર છે.

સુરત એજન્સિ

આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે સુરત જિલ્લાના **કલેકટર** **સાહેબ**નાં અધિકાર હેઠળ સોંપાએલા "**દેશી રાજ્યનો સમુહ**" તે સુરત એજન્સિના નામે ઓળખાય છે એજન્સિનો વહિવટ કરતી વખતે **કલેકટર** **એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટ** કહેવાય છે. લગભગ એનું ક્ષેત્રફળ સુરત જીલ્લાના જેવડુંજ છે. અને **વસ્તી** ૨૮૦૦૦૦ માણસની છે **સચીન** સંસ્થાન સિવાય બાકીનો ભાગ જંગલ વાળો છે.

(૧) સચીનનું રાજ્ય

નવાબનાં તાબાનું આ રાજ્ય છે. એમાં ૨૦ ગામ છે. તે એક જથે નથી પરંતુ ચોર્યાસી તાલુકામાં અને જલાલપોર તાલુકામાં છુટક છુટક વહેંચાયલાં છે. સચીનના નવાબ જંજીરાના નવાબના વંશના છે.

વિસ્તારઃ—૬૨ ચોરસ માઈલ છે.
વસ્તીઃ—૨૬૦૦૦ માણુસની છે.
પેદાશઃ—જુવાર, કપાસ, ડાંગર, ને શેરડી.

મોટાગામોઃ—સચીન, ચોર્યાસી તાલુકામાં આવેલું છે. એમાં નવાબ સાહેબનો મહેલ તથા કચેરી છે. દર વર્ષે એક મોટો એરસ ભરાય છે. એ રેલ્વે સ્ટેશન છે.

ભીમપોર } દરિઆ કિનારે હવા ખાવાના
ડુમસ } ઠેકાણાં છે.

લાછરસઃ—એમાં મહેલ છે.

(૨) વાંસદાનું રાજ્ય

ચીખલી તાલુકાના પુર્વમાં આવેલું છે.
વીસ્તારઃ—૨૪૦ ચોરસ માઇલછે
સીમાઃ—ઉત્તરે ગાયકવાડી રાજ્યને અંબિકા નદી.
પુર્વેઃ—ગાયકવાડનું રાજ્ય ને ડાંગનું રાજ્ય.
દક્ષિણેઃ—ધરમપુરનું રાજ્ય ને **નાશકજિલ્લો.**
પાશ્ચમેઃ—ચીખલી તાલુકો.

પાકઃ—નાગલી, કોદરા, મહુડા, ખજુરાં, ઇમારતી લાકડું ને સીસમ.

નદીઓઃ—અંબિકા ને એને મળનારી કાવેરી.

વસ્તીઃ—૪૨૦૦૦ માણુસની છે.

મોટાગામોઃ—વાંસદા બીલીમોરાથી પૂર્વે ૨૯ માઈલપર રાજધાનીનું નગર છે. વાંસદાના રાજા સોલંકી રજપુત છે.

બીનાર }
કાંબળા } એ મોટાં ગામો છે.

(૩) ધરમપુરનું રાજ્ય

આ રાજ્ય વાંસદાની દક્ષિણે આવેલું છે.

વિસ્તાર ૮૦૦ ચોરસ માઇલ છે.

કાળી પરજની વસ્તી વધારે છે. ડુંગરોને જંગલો લીધે હવા ખરાબ છે.

સીમાઃ—ઉત્તરે–ચીખલી તાલુકાને વાંસદાનું રાજ્ય.
પુર્વે:—પેંઠને સુરગણાનો મુલક.
દક્ષિણે:—પેંઠ, દમણ ને થાણા.
પશ્ચિમે:—વલસાડને પારડી તાલુકા.

પાકઃ—ભાત, નાગલી, ને ઇમારતી લાકડું.
નદીઓ:—અંબિકા, ઓરંગા, વાંકી, પાર, કોલક ને દમણગંગા
વસ્તીઃ—૧૨૦૪૯૮ માણસની છે.

મોટાગામો:—**ધરમપુર** (રામનગર) **વલસાડ**થી પૂર્વે ૧૮ માઇલપર રાજધાનીનું મથક છે, ધરમપુરના રાણા સીસોદીઆ રજપુત છે, **રૂથલા**, **આછાવણી**, **ઓડથલ**, મોટા ગામો છે.

(૪) ડાંગ રાજ્ય

એ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે આવેલું છે.

વિસ્તારઃ—૬૬૦ ચોરસ માઇલ છે.
પાકઃ—જુવાર બાજરી બટાટા ઘઉં
ભીલની વસ્તી વધારેછે. એમાં ભીલ સરદારોનો અમલછે.
જંગલથી બધો ભાગ છવાએલોછે.
મોટાગામોઃ—ડાંગ એ રાજધાનીનું મથક છે

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ

"જમીનના અને સમુદ્રના આકાર"

પ્રાંતઃ--દેશી રાજ્યો અને અમુક જિલ્લા (ખાલસા મુલક) સાથેનો ભાગ તેને **પ્રાંત** કહે છે.

મહાસાગરઃ—પાણીના મોટા જથાને **મહાસાગર** કહેછે.

સમુદ્ર કે દરિઆઃ—મહાસાગરના નાના ભાગને **સાગર, સમુદ્ર** કે **દરિઆ** કહે છે.

કિનારોઃ—દરિઆની પાસેના જમીનના ભાગને **કિનારો** કહેછે.

ટાપુ, દ્વિપ કે બેટઃ—ચારે બાજુ પાણી હોય એવા જમીનના કટકાને ટાપુ, **દ્વિપ કે બેટ** કહે છે.

અખાતઃ—પાણીનો ફાંટો જમીનમાં ઘણે આઘે સુધી ઘુસેલો હોય તેને **અખાત** કહે છે.

ઉપસાગરઃ—જમીનની અંદર ઘુસતા પાણીના પહોળા ભાગને **ઉપસાગર** કહે છે.

ભૂશિર:—જમીનની અણી લાંબી થઇ દરિઆમાં ઘણે આઘે સુધી જાય તેને **ભૂશિર** કહે છે.

સામુદ્રધુની:—પાણીના બે મોટા ભાગને જોડનારા પાણીના નાના ભાગને **સામુદ્રધુની** કહે છે,

સંયોગીભૂમિ:—જમીનના બે મોટા ભાગને જોડનારો જમીનનો નાનો ભાગને **સંયોગીભૂમિ** કહે છે.

દ્વિપકલ્પ:—જમીનના જે ભાગની ત્રણે બાજુએ પાણી હોય ને એક બાજુએ જમીન હોય તેને **દ્વિપકલ્પ** કહે છે.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

છોકરાઓ તમે તમારા ગામની, તાલુકાની, અને જિલ્લાની ભૂગોળ શીખી ગયા. આ ચોપડીમાં એથી વધારે શીખવાનું મળશે.

આપણે એક બીજા સાથે વાત કરતાં જેવી બોલી બોલીએ છીએ, તેવી બોલી દરેક જગાએ બોલાતી નથી. જુદી જુદી જગાએ જુદી જુદી બોલી બોલાય છે. આપણે જે બોલી બોલીએ છીએ તે '**ગુજરાતી**' બોલી કહેવાય છે. પહેલાંના વખતમાં અહીં ગુજર જાતના લોકો આવીને રહ્યા હતા. તેમના નામ પરથી આપણા પ્રાંતનું નામ **ગુજરાત પ્રાંત** પડયું છે. ગુજરાત પ્રાંતમાં વસનારા હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસી સઘળા **ગુજરાતી** કહેવાય છે.

સીમા:—ઉત્તરે-કચ્છનું રણ અને મારવાડ. પુર્વે-ખાનદેશ ને

માળવા પ્રાંત. દક્ષિણે—અરબી સમુદ્ર અને મહારાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમે—કચ્છનું રણ તથા અરબી સમુદ્ર.

વિસ્તાર અને વસ્તી:—આપણા પ્રાંતનો વિસ્તાર ૫૫૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે. અને વસ્તી ૮૦,૩૩,૫૪૧ માણસની છે.

કુદરતી રચના:—ગુજરાત પ્રાંતના નકશા સામે નજર કરશો તો એ પ્રાંત કુદરતી રીતે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો જણાશે. અને તે બે ભાગોને કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચેનો સાંકડો જમીનનો પટ જોડી રહેલો છે એટલે એ સાંકડા પટથી ગુજરાતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે કુદરતી ભાગ જાણે પડેલા હોય એમ લાગે છે. એમાંના પૂર્વ ભાગને આપણે **ઉત્તર વિભાગ** તરીકે ઓળખીએ છીએ અને પશ્ચિમ ભાગને કાઠીઆવાડ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એના પૂર્વ ભાગની ઉત્તરે પૂર્વે અને દક્ષિણે એમ ત્રણ દિશાએ પર્વતોની હાર લાગેલી છે. અને પશ્ચિમે સમુદ્ર આવેલો છે અને બીજો પશ્ચિમ ભાગ જેને આપણે કાઠિઆવાડ નામે ઓળખીએ છીએ તેની ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર આવેલો છે. અને એક બાજુએ જમીન છે. એટલે એનો આકાર **દ્વિપકલ્પ** કહેવાય છે.

પર્વતો:—આબુ, આરાસુર, પાવાગઢ, સાતપુડા, ચોટીલો, બર્ડો, ગીર; ગીરનાર શેત્રુંજો.

નદીઓ:—સાબરમતી, મહી; ઢાઢર; નર્મદા; તાપી બનારસ; મીંઢોળા; પૂર્ણા; ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ વગેરે.

સાબરમતી:—(૨૦૦ મૈલ) અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળો—અમદાવાદ સાદરા** અને **પ્રાંતિજ** આવેલાં છે.

મહી:—(૩૨૦ મૈલ) એનો એક ફાંટો ઉત્તરે ડુંગરપુરના ડુંગરમાંથી નીકળે છે—અને બીજો ફાંટો વિંધ્યાચળમાંથી નીકળી બંને ભેગા થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના **ઉપર મુખ્ય સ્થળો ખંભાત, ઠાસરા, વાસદ** અને **વાડાશીનોર** આવેલાં છે.

નર્મદા:—(૯૦૦ મૈલ) ગુજરાતની પુર્વે બાજુએથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એનું બીજું નામ **રેવા નદી** છે. બધી નદી કરતાં આ નદી મોટી છે. એના ઉપર **મુખ્ય સ્થળો—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, હાંસોટ, શુકલતીર્થ, ભાડભુત, ઝગડીઆ,** ચાણોદ કર્નાળી છે.

બનાસ:—આબુમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઇ જાય છે. તેનાં ઉપર **મુખ્ય સ્થળો—રાધનપુર** અને **ડીસા**.

સરસ્વતી:—આબુ પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઇ જાય છે. નદીનો થોડા ભાગ પૂર્વ પશ્ચિમ વહે છે. તેટલા ભાગને પવિત્ર માની લોકો ત્યાં શ્રાદ્ધ કરાવે છે. સિધ્ધપુર એ નદી પર આવેલું છે. ત્યાં આગળ **માતૃ શ્રાદ્ધ** માટે લોકો જાય છે.

ઢાઢર:—(૭૦મૈલ) એનો એક ફાંટો **વિશ્વામિત્રી** પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળે છે અને બીજો ફાંટો પાવાગઢની દક્ષિણના ડુંગર

માંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે એના ઉપર **આમોદ ડંટોલા, વડોદરા**, આવેલાં છે.

બીજી નદીઓનું વર્ણન સુરત જિલ્લાના સામાન્ય વર્ણનમાં જુઓ

અખાત:— કચ્છનો અને ખંભાતનો.

રણ:— કચ્છનું રણ છે .

બંદરો:—જામનગર, દ્વારકાં, પોરબંદર, નવું બંદર માંગરોલ; વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ, ભાવનગર, ઘોઘા, ખંભાત, ભરૂચ અને સુરત.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં:—ડુમસ, ભીમપોર, હજીરા, તીથલ, આબુ, અને પાવાગઢ.

જાત્રાના ઠેકાણાં:—દ્વારકાં, ડાકોર, વડતાલ, ગીરનાર, પાલીતાણા, શેત્રુંજો, શુકલતીર્થ, ભાડભુત, અશ્વની-કુમાર, ઉદવાડા, કુંતા અને બહુધાન.

ઉના પાણીના કુંડો:—ઉનાઈ, લસુંદ્રા,

સરોવર:—મલાવ, મુનસર, ગોમતી, નખી, નળ, છાબ, કાંકરીઉં.

બેટો:—દીવ, શંખોદ્ધાર, પીરમ, કાસવા અને ધંતુરીયા

મીઠાંના અગર:—ખારાઘોડા, ધારાસણા.

લશ્કરી છાવણીઃ—ડીસા, ઇડર, વડોદરા, વઢવાણ, અમદાવાદ, રાજકોટ.

આબોહવાઃ—ગુજરાતની હવા સમધાતને તંદુરસ્ત છે. ટાઢ અને તાપ જે પ્રમાણે જોઇએ તે પ્રમાણે પડે છે. **કાઠિઆવાડની દક્ષિણ** તથા **પુર્વ** તરફનો ભાગ, અને **સુરત** અને **ભરૂચ** જિલ્લાનો **પશ્ચિમ** તરફનો ભાગ દરિયા નજીક આવેલો હોવાથી તેની હવા બીજા ભાગ કરતા **ઠંડી છે.**

કચ્છનું રણ નજીક હોવાથી **પાલણપુર** એજન્સિના પશ્ચિમ ભાગની હવા ગુજરાતના બીજા ભાગના કરતાં **ગરમ છે.** ગીરના જંગલમાં અને સોનગઢ વ્યારાના જંગલમાં પુષ્ળાક વરસાદને લીધે તથા ઝાડીને લીધે, જમીનમાં ભેજ રહેવાથી **હવા ભેજવાળી** અને **રોગીષ્ઠ** છે. પૂર્વ દિશાએ અને ઇશાન ખુણા તરફ જ્યાં **પર્વતો છે.** ત્યાં બીજા ભાગો કરતાં **વધારે વરસાદ વરસે** છે. બાકીના ભાગમાં ખેતીને માફક આવે તેટલો જરૂર જેટલો વરસાદ પડે છે. કાઠિઆવાડના ગીર, ગીરનાર, ને શેત્રુંજો ડુંગર દરિઆની પાસે હોવાને લીધે **વધારે વરસાદ** વરસે છે, પણ ડુંગરો પર વરસાદ પડી ગએલો હોવાથી જેમ ઉત્તરે જઇએ, તેમ ઓછો માલમ પડે છે. **પાલણપુર** એજન્સિના **પશ્ચિમ** ભાગમાં પાસે રણ હોવાને લીધે બહુજ **થોડો વરસાદ** પડે છે.

જમીન અને પાકઃ—

ગુજરાતની જમીન એવી ફળદ્રુપ છે. ને તેમાં એવો સારો પાક **થાય છે કે** તેને **'વાડી'** એવું નામ આપવામા આવે છે. મુખ્ય

કરીને **કાળી, ગોરાડુ રેતાળ** ને **ભાઠાની** આ ચાર જાતની જમીન મુખ્ય છે. તેમાં સામાન્યપાક; બાજરી, જુવાર, ડાંગર, ઘઉં, કઠોળ વગેરે અનાજ તથા તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂં, અને ફળ એવો પરચુરણ પાક પુષ્કળ થાય છે. ખેડા જિલ્લાનો **મહી** અને **શેઢી** નદીની વચ્ચેનો ભાગ ઘણો ફળદ્રુપ હોવાને લીધે, તે **ચારુતર-ચરોતર** એટલે **"ઘણો સુંદર"** પ્રદેશ કહેવાય છે. તેમાં કપાસ, વરિઆળી, તમાકુ ને જીરૂ પુષ્કળ પાકે છે. આ ભાગના નડિઆદ અને આણંદ સ્ટેશનથી પુષ્કળ તમાકુ દેશાવર ચઢે છે.

ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ તથા ધંધુકા તાલુકો **ભાલ** કહેવાય છે, આ ભાગની જમીન કાળી છે ને ત્યાં ઘઉં તથા કપાસનો પાક થાય છે.

ભરૂચ જિલ્લો તથા વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ **કાનમ** નામથી ઓળખાય છે, જમીન કાળી છે ને કપાસ બહુ પાકે છે.

વેપારઉદ્યોગ:— ગુજરાતમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે જમીન કસવાળી હોવાથી દેશ આબાદ અને પૈસે ટકે સુખી છે. જમીનમાં પાકતી ચીજોનો સારો વેપાર ચાલે છે, અને ખનીજ પેદાશમાં **આરાસુર** પર્વતમાંથી **આરસ** નીકળે છે. **મહીકાંઠા**માંથી **અબરખ** નીકળે છે. **ખંભાત** અને **રેવાકાંઠા**માંથી **અકીક**ના પત્થર જડે છે. **અમદાવાદ**માં રેશમી, સુતરાઉ ને કસબી કાપડનો વેપાર ચાલે છે તથા એમ કહેવાય છે કે **અમદાવાદ ત્રણ તાર પર જીવે છે. વીસનગર**માં ત્રાંબા પિત્તળના વાસણ બને છે. **સુરત**માં જરીને કસબીનું ભરતકામ હાથીદાંતને સુખડનું કોતરકામ, **ભરૂચ**માં સુજની, દુવાલ **શિરોહી**માં તરવાર, **આમોદ**માં દેશી ચપ્પુ, **પાટણ**ના

પટોળાં વાસણ, સુડી, **પોરબંદરના** પત્થર વગેરે, સુરત ભરૂચ અને અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગ પણ ચાલે છે, તેમજ ઘણાંખરાં ગામોમાં તથા શહેર અને કસ્બામાં કપાસ પીલવાનાં જીનો તથા રૂ દાબવાનાં પ્રેસ વગેરે છે.

રેલ્વે:— બી. બી. એન્ડ સી. આઇ રેલ્વે. (૨) ટાપટીવેલી રેલ્વે (૩) બાલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વે (૪) કોસંબા રેલ્વે (૫) રજપુતાના માળવા રેલ્વે. એ સિવાય નાના ફાંટા ઘણા છે.

રેલ્વે જંકસન:— વીરમગામ, અમદાવાદ, આણંદ ગોધરા, વડોદરા, અંકલેશ્વર સુરત અને બીલીમોરા.

મુસલમાની રાજ્ય:— સચીન, ખંભાત, પાલણપુર રાધનપુર, વાડાસીનોર, જુનાગઢ, જાફરાબાદ.

રાજવહીવટ:—સુરત જિલ્લાના સામાન્ય વર્ણનમાં જુઓ.

ગુજરાત પ્રાંતના જિલ્લા અને એજન્સિઓ.

જિલ્લો	મુખ્ય શહેર	એજન્સિ	મુખ્ય શહેર	સંસ્થાન
(૧) અમદાવાદ	અમદાવાદ	(૧) પાલણપુર	પાલણપુર	(૧) વડોદરા
(૨) ખેડા	નડીઆદ	(૨) મહીકાંઠા	સાદરા	(૨) ખંભાત
(૩) પંચમહાલ	ગોધરા	(૩) રેવાકાંઠા	નાંદોદ	(૩) જવાર
(૪) ભરૂચ	ભરૂચ	(૪) કાઠીઆવાડ	રાજકોટ	
(૫) સુરત	સુરત	(૫) સુરત	સુરત	

(૧) અમદાવાદ જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે ગાયકવાડી મુલક ને મહીકાંઠા એજન્સિ પૂર્વે ખંભાતનું રાજ્ય ને ખેડાજિલ્લો–દક્ષિણે ભાવનગરનું રાજ્ય પશ્ચિમે કચ્છનું રણ ને કાઠિઆવાડ એજન્સિ.

નદીઓ:—સાબરમતી, હાથમતી, વાત્રક, એમ્વો.

વસ્તી—૮૯૦૯૧૧ માણસની છે.

પાક:—બાજરી, જુવાર, ડાંગર, કઠોળ, તલ, અને કપાસ, ઘઉં ઘણા વખણાય છે.

તાલુકા:—ઉત્તરદશક્રોઈ, દક્ષિણદશક્રોઈ: વીરમગામ પ્રાંતીજ ધોળકા અને ધંધુકા.

પેટામહાલ:—મોડાસા, સાણંદ અને ઘોઘા.

રેલ્વેસ્ટેશન:—અમદાવાદ, **સાબરમતી, ખારાઘોડા, પ્રાંતીજ, ધોળકા, સાણંદ, વીરમગામ.**

મુખ્ય સ્થળો:—અમદાવાદ—સાબરમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં સુલતાન **અહમદશાહે** વસાવેલું તેથી એનું નામ અમદાવાદ પડયું હતું. ત્યાં સુલતાન અહમદશાહની રાજધાની હોવાથી **રાજનગર** પણ કહે છે. ત્યાં ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર રહે છે. જોવા લાયક સ્થળો:—**જુમામસ્જીદ શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીઉં તળાવ, હઠીસીંગનું દહેરું, ભદ્રનો કિલ્લો.** વગેરે જોવા લાયક છે. એ શહેરમાં લગભગ પોણોસો કાપડની મીલો છે. ઉપરાંત કિનખાબ, રેશમી કાપડ બને છે.

વીરમગામ:—રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ બંધાવેલાં **મુનસર** અને **ગંગાસર** નામે બે તળાવ છે.

ખારાઘોડા:— વીરમગામથી રેલ્વે જાયછે. અહીં વરાગડું મીઠું પકવવામાં આવેછે.

ધોળકા:— સુંઠ અને દાડમ વખણાય છે. અહીં સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ બંધાવેલું **મલાવ** તળાવ છે.

ધંધુકા:— એની આસપાસના ભાગને **ભાલ** કહે છે. ત્યાંના ઘઉં ઘણા વખણાય છે.

ઘોઘા:— ખંભાતના અખાતને કિનારે બંદર છે. ત્યાંની હવા સારી છે. પહેલાં એ ઘણું નામીચું બંદર હતું.

(૨) ખેડા જિલ્લો

સીમા:—ઉત્તરે-મહીકાંઠા એજન્સિ. અમદાવાદ જિલ્લો અને વડોદરા સંસ્થાન, પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી પશ્ચિમે- સાબરમતી નદી આવેલી છે.

નદીઓ:— સાબરમતી, મહી, વાત્રક અને શેઢી.

વસ્તી:— ૭,૧૦૯૮૨ માણસની છે.

પાક:— તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂ, બાજરી, કઠોળ, તલ, વગેરે અનાજ પાક છે. **ચરોતર** ઝાડ પાનથી. ભરપુર હોઈ બાગ જેવો સુંદરછે.

તાલુકા:— કપડવંજ, ઠાસરા, નડીઆદ, મેમદાવાદ, માતર આણંદ, અને બોરસદ.

રેલ્વે સ્ટેશનઃ—આણંદ, નડીઆદ, મેમદાવાદ, ડાકોર, આણંદ. રેલ્વે જંકસન છે ત્યાંથી ડાકોર જવાય છે.

મુખ્ય સ્થળોઃ-કપડવંજ-કાચ અને સાબુ વખણાય છે.

લસુંદ્રાઃ-ઉના પાણીનો કુંડ છે.

ડાકોરઃ-ઠાસરા તાલુકામાં આવેલું છે શ્રી રણછોડજીની જાત્રાનું પ્રખ્યાત ધામ છે, માણેકઠારી પુનેમે મોટી જાત્રા ભરાય છે.

નડિઆદઃ-નડિઆદ તાલુકામાં મોટું ગામ છે અહીં અનાથાશ્રમ છે.

વડતાલઃ-નડિઆદ તાલુકામાં આવેલું છે અહીં સ્વામી-નારાયણની ગાદી હોવાથી સ્વામીનારાયણના ધર્મવાળાનું જાત્રાનું ધામ છે.

મહેમદાવાદઃ-મહમુદ બેગડાએ વસાવેલું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડયું છે, અહીં **ભમરીઓ કુવો** જોવા લાયક છે.

ખેડાઃ-જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ પર આવેલું છે.

આણંદઃ-તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અને રેલ્વેનું જંકશન છે.

બોરસદઃ-તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંનો તમાકું અને બીડી વખણાય છે.

(૩) પંચમહાલ જિલ્લો

સીમાઃ-ઉત્તરે અને પૂર્વે-રેવાકાંઠા એજન્સિ દક્ષિણે-

વાડનો મુલક તથા પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક અને મહી નદી છે.

વસ્તી:–૩૭૪૮૬૦ માણસની છે,–ભીલ, નાયકડા, કોળી, વગેરેની મુખ્ય છે

પાક:–મકાઇ મુખ્ય પાક છે.

નદીઓ:–મહી

ખનીજ:–અહીંના ડુંગરમાંથી **સીસું**, **લોખંડ**, **મેંગેનીઝ** નીકળે છે.

પર્વતો:–પાવાગઢ એ ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એના ઉપર કાળીકા માતાનું દેવળ છે. કેટલાક લોકો ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે.

નામ પડવાનું કારણ:–આ જિલ્લો પાંચ મહાલ કે પરગણાનો બનેલો હોવાથી તેનું નામ **પંચમહાલ** પડયું છે.

તાલુકાઓ:–ગોધરા, કલોલ, દાહોદ,

પેટામહાલ:–ઝાલોદ અને હાલોલ,

રેલ્વે સ્ટેશનો:–ચાંપાનેર, હાલોલ, ગોધરા. ગોધરા રેલ્વે જંકશન છે.

મુખ્ય સ્થળો.–ગોધરા એમાં ગોધરક નામે તળાવ છે.

કાલોલ:–તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

હાલોલ:–મહમુદ બેગડાના વખતમાં **હાલુર** નામના સુથારે સુંદર બગીચો અહીં બનાવેલો તેથી એનું નામ **હાલોલ** પડયું.

દાહોદ:–ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે. અહિં જુનું છાબ તળાવ છે.

ઝાલોદ:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

ચાંપાનેર:—વનરાજના મંત્રી ચાંપા નામના વાણીઆએ વસાવેલું તેથી ચાંપાનેર નામ પડ્યું છે. અહીં એક કિલ્લો જોવા લાયક છે.

(૪) ભરૂચ જિલ્લો

સીમાઃ—ઉત્તરે મહીનદી, દક્ષિણે સુરત જિલ્લો.

પુર્વે:—વડોદરાનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે-ખંભાતનો અખાત આવેલો છે.

નદીઓ:—મહી, ઢાઢર. નર્મદા, કીમ.

વસ્તી:—૩૦,૭૭૪૫ માણસની છે.

પાકઃ—હાંસોટ મહાલમાં હાંસોટી ઘઉં વખણાય છે. નર્મદા નદીના ભાઠાની જમીન કાળી અને ફળદ્રુપ છે તેથી તમાકુનો પાક સારો થાય છે. ઉપરાંત કપાસનો પાક પણ થાય છે. આ ભાગ કાનમઃ—નામથી ઓળખાય છે.

તાલુકાઃ—**ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ** અને **જંબુસર**

પેટામહાલઃ—હાંસોટ.

રેલ્વે સ્ટેશનોઃ—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ચમારગામ, પાલેજ.

મુખ્ય સ્થળોઃ—ભરૂચ-નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે. એમાં **ભૃગુઋષિનો** આશ્રમ હતો. તે ઉપરથી એનું નામ **ભરૂચ**

પડયું છે. હજી પણ નદીને કાંઠે **ભૃગુઋષિના આશ્રમનું સ્થાન જોવા લાયક છે.** તમાકુ ઘણો વખણાય છે.

અંકલેશ્વરઃ—રેલ્વે જંકશન છે. અહીંથી રેલ્વે નાંદોદ સુધી જાય છે. નાંદોદથી લાકડાં, મીણ, મધ, વાંસ વગેરે જંગલની પેદાશનો વેપાર અહીંથી ચાલે છે.

ભાડભૂતઃ—નર્મદા નદીને કિનારે છે. અહીં **ભાડભુતેશ્વર** મહાદેવનું દહેરૂં છે. જ્યારે અધિક મહિનો ભાદરવામાં આવે છે. ત્યારે અહીં જાત્રા ભરાય છે.

શુકલતીર્થઃ—નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે. અહીં **ૐકારેશ્વર** મહાદેવની મૂર્તિ છે. દર કાર્તકી પુનેમે મોટો મેળો ભરાય છે. શુકલતીર્થ પાસે **કબીરવડ** જોવા લાયક છે. એ વડનો વિસ્તાર એટલો મોટો હતો કે તેની છાંયા નીચે સાત હજાર માણસ ખુશીથી રહી શકતાં હતાં.

હાંસોટઃ—મોટું ગામ છે. અહીંના ઘઉં વખણાય છે.

આમોદઃ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંના દેશી ચપ્પુ અને અસ્ત્રા વખણાય છે.

થાણા જિલ્લો

ઉત્તર વિભાગની છેક દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે.

પર્વતઃ—સહ્યાદ્રિ.

પાકઃ—કિનારા તરફના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં શેરડી, કેળાં, પાન.

નાળિએર વગેરે થાય છે. પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં વરસાદ વધારે વરસવાથી ડાંગરનો પાક વધારે થાય છે.

વસ્તી:—૭૫૫૯૬૬ માણસની છે.

તાલુકાઓ:—**ડાહાણું, માહિમ, વસાઈ, સાષ્ટી, ભીંવડી,** વાડે, શાહપુર, મુરબાડ, કલ્યાણ.

મુખ્ય સ્થળો:—થાણા:—જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે, **સાષ્ટી** બેટમાં આવેલું છે.

(૨) **વાંદરા:—થાણા** જિલ્લાનું નાકું છે ને **મુંબઈનો** ભાગ છે.

(૩) **વસઈ**:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. શેરડી, કેળાં વધારે થાય છે.

બોરીવલી:—સ્ટેશનથી દોઢ માઇલ ઉપર **કેનેરી** ગુફા જોવા લાયક છે.

(૪) **કલ્યાણ:**—ઘણું જુનું શહેર છે.

દેશી રાજ્ય

ઉત્તર વિભાગની આસપાસ ત્રણ પ્રકારનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં **છે.** (૧) કેટલાંક દેશી રાજ્ય અથવા એજન્સિ ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરની દેખરેખ નીચે છે (૨) કાઠિઆવાડ જેવી મોટી એજન્સિ જેના ઉપર ગવર્નર તરફથી નિમાએલા અમલદાર–એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર દેખરેખ રાખે છે.

(૩) ગાયકવાડનું દેશી રાજ્ય જે હિંદના સૌથી ઉપરી અમલદાર વૉઈસરૉયની દેખરેખ નીચે છે ત્યાં તેમની તરફથી રેસીડેન્ટ રાખવામાં આવે છે. એટલે (૧) વૉઇસરૉયની દેખરેખ નીચેના (૨) ગવર્નરની દેખરેખ નીચેના, (૩) કમિશ્નરની દેખરેખ નીચેના એમ ત્રણ પ્રકારનાં દેશી રાજ્યો છે.

એજન્સિ

મુખ્ય એજન્સિ ત્રણ છે. (૧) પાલણપુર (૨) મહિકાંઠા (૩) રેવાકાંઠા એ દરેકનો ઉપરી પોલીટીકલ એજંટ છે.

(૧) પાલણપુર એજન્સિ

સીમાઃ—ઉત્તરે **મારવાડ** અને **શિરોહી**, પુર્વે શિરોહી અને મહિકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે ગાયકવાડ સંસ્થાન ને કાઠિઆવાડ, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ આવેલું છે.

વસ્તી:—૫૧૮૫૬૬ માણસની છે.

પાકઃ—મુખ્યત્વે કરીને જુવાર, ડાંગર, ઘઉં, કપાસ, બાજરી કઠોળ, તલ, એરંડી, અને સરસવનો પાક છે,

પર્વતઃ—અરવલ્લી

નદીઓઃ—બનાસ અને સરસ્વતી.

સંસ્થાનોઃ—મુસલમાની-(૧) પાલણપુર (૨) રાધનપુર

રજપુત રાજ્યઃ—વાવ. થરાદ.

કોળીના રાજ્ય:—ભામર, કાંકરેજ.

લશ્કરી છાવણી:—ડીસા.

(૨) મહિકાંઠા એજન્સિ

નામ પાડવાનું કારણ:—મહી નદીના નામ પરથી આ એજન્સિનું નામ મહીકાંઠા પડેલું છે.

સીમા:—ઉત્તરે આબુનાં ડુંગરા–પુર્વે–મેવાડનું રાજ્ય અને રેવાકાંઠા એજન્સિ દક્ષિણે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લો પશ્ચિમે–પાલણપુર એજન્સિ અને ગાયકવાડનું રાજ્ય.

પર્વતો:—આબુ અને આરાસુર

નદીઓ:—સાબરમતી, સરસ્વતી હાથમતી, મેશ્વો

વસ્તી:—૪૫૦૪૭૮ માણસની છે. તેમાં ભીલની વધારે છે. એમાં ડુંગરો તેમજ જંગલો હોવાથી વસ્તી ઓછી છે.

પાક:— ઘઉં, ચણા, ડાંગર, જુવાર, બાજરી, કઠોળ અને કપાસ એ આ એજન્સિનો મુખ્ય પાક છે. ડુંગરાઉ જમીનમાં નાના મોટાં ઘણાં જંગલો આવેલાં છે તેમાં ખેર, સીસમ, ટીંબર, વાંસ અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે સુખડનાં ઝાડો પણ થાય છે,

આ એજન્સીના છ ભાગ પાડેલાં છે તે પરગણાં કહેવાય છે.

પરગણાનું નામ	મુખ્યસંસ્થાનો
૧. નાની મારવાડ	દાંતા, ઈડર. માલપુર.
૨. રેવર	મોહનપુર

૩. સાબર કાંઠો	માણુસા અને પેથાપુર
૪. વાત્રક કાંઠો	આમલીઆરા અનેઘોડાસર
૫. બાવીસી	વાસણા, મહીસા ડભોડા
૬. કટોસણ	કટોસણ જોટાણા ને સાંથળ

મુખ્ય સ્થળો:-

ઇડર:—એ ઇડરના રાજ્યમાં આવેલું છે એમાં મોટું ટાવર છે, અને ટાવરમાંજ લાયબ્રેરી છે, શહેર બહાર, **વાદળ મહેલ, જુવાન વિલાસ** વગેરે રાજ મહેલો બાગો, તથા જુના વખતનો મજબુત ગઢ જોવા લાયક છે. આ ગઢ પહાડ ઉપર હોવાથી "**ઈડરગઢ**"ના નામથી જાણીતો છે એ ગઢ ઉપર જૈનોના તથા હીંદુઓના દહેરાં તથા **રણમલ્લની ચોકી** અને **રૂઠી રાણીનો માળીએ**—**શોકાતુર રાણીનો મહેલ** નામથી ઓળખાતી ઈમારતો જોવાલાયક છે.

અમનગર:—ઇડરના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હાથમતી નદીને કિનારે આવેલું છે. ગુજરાતના **અહમદશાહ** બાદશાહે ઇ. સ. ૧૪૨૯માં વસાવ્યું હતું શહેરને ફરતો કોટ છે.

સાદરા:—મહીકાંઠા એજન્સિનું સદર સ્ટેશન છે અહીં દેશી તથા યુરોપીયન લશ્કરની છાવણી છે. અહમદશાહે બંધાવેલો મજબુત કિલ્લો જોવાલાયક છે તાલુકદારોના કુંવરોને કેળવણી આપવા સ્થાપેલી **સ્કોટ કોલેજ** જોવા લાયક છે.

પેથાપુર:—છાયલ, બંધુક, તરવાર, ભાલા, છરી, ચપ્પુ. વગેરે હથીયારો વખાણવા લાયક છે.

ખેડબ્રહ્મા:—ઇડર સંસ્થાનમાં જાત્રાનું સ્થળ છે. **બ્રહ્માની**

મૂર્તિ (જે તદ્દન રેતીની બનાવેલી છે) જોવાલાયક છે. **બ્રહ્માએ** પાપ મુક્ત થવા માટે મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. અને પોતાની ચાર મુખવાળી મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી. તેથી આ સ્થળનું નામ **ખેડબ્રહ્મા કે બ્રહ્માનીખેડ** એવું પડ્યુ છે.

કુંભારીઆઃ—આ ગામ ચિતોડના **કુંભારાણાએ** વસાવ્યું હતું. તેની પાસે **વિમળશાનાં** બંધાવેલાં જૈનોના દહેરાં છે.

બહુચરાજીઃ—ગાયકવાડ સરકારની હદમાં **બહુચરાજી** માતાનું પવિત્ર સ્થળ આવેલું છે. અહીં **ચૈત્રી પુનમે** મોટો મેળો ભરાય છે

દાંતાઃ—દાંતા સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. દાંતાનું રાજ્ય **અંબાજી**માતાના દહેરા તથા એમાં આવેલા **આરાસુર** પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે. એ દહેરાની આવક રાજ્યમાં જમા થાય છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિ

નામ પડવાનુ કારણઃ—રેવા એટલે નર્મદા નદીના નામપરથી આ એજન્સિનું નામ રેવાકાંઠા એજન્સિ પડેલું છે.

સીમાઃ—ઉત્તરે મહીકાંઠા એજન્સિ પૂર્વે પંચમહાલ જિલ્લો અને મધ્ય હિંદુસ્તાન. દક્ષિણે-ગાયકવાડનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે ભરૂચ, ખેડાને પંચમહાલ જિલ્લો તથા ગાયકવાડનું રાજ્ય આવેલું છે.

વસ્તીઃ—૭૫૩૦૫૮ માણસની છે. મુખ્ય વસ્તી, ભીલ, કોળી, નાયકડાની છે.

પાકઃ—મકાઇ, જુવાર, ડાંગર, બાજરી, કોદરા વગેરે ધાન્ય તુવેર, મગ, ચણા, વગેરે કઠોળ, તલ, દીવેલ, કપાસ પાકે છે.

નદીઓઃ—નર્મદા, મહી, કીમ, કરજણ,

ખનીજઃ—ડુંગરોમાંથી ઇમારતી પથરા, અબરખ, લો(મેંગેનીઝ તથા અકીકના પત્થર વગેરે નીકળે છે.

પર્વતઃ—સાતપુડા

સંસ્થાનોઃ—(૧) રાજપીપળા (૨) છોટાઉદેપુર (૩) બારીઆ (૪) લુણાવાડા (૫) સૂંથ (૬) વાડાશિનોર.

(૧) **રાજપીપળાઃ**—ગોહિલ રજપુત રાજ્ય છે તેની રાજધા((૧) **નાંદોદ** કરજણ નદીપર આવેલું છે. ઇમારતી લાકડાનો મો(વેપાર ચાલે છે.

(૨) **ચાંદોદઃ**—નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે જાત્રાનું ધામ છે. અ(સુંદર દહેરાં જોવા લાયક છે દર વરસે કાર્તકી અને ચૈત્રી પુને મોટી જાત્રા ભરાય છે. અહીં નર્મદા સ્નાન કર્યાથી સર્વ પાપમાં(મુક્ત થવાય છે એમ લોકો માને છે.

સૂરપાણ અને મોખડીઃ—સુરપાણમાં શૂળપાણેશ્વ(મહાદેવનું દહેરું છે દર ચૈત્ર વદ અમાસે મોટી જાત્રા ભરા(છે. શૂળપાણથી બે ગાઉ દૂર મોખડીનો ઘાટ આવે છે ત્યાં (કુટ ઉંચેથી નદીનો ધોધ પડે છે. તેનો અવાજ ચાર ગાઉ દુર(સંભળાય છે. આ ધોધ **સૂરપાણનો ધોધ કહેવાય છે**

(૨) **છોટાઉદેપુરઃ**—ચૌહાણ રજપુતનું રાજ્ય છે તેની રા(ધાની **છોટાઉદેપુર છે.**

૩ બારીઆ:—ચૌહાણ રજપુતનું રાજ્ય છે. અહીંની હવા ખરાબ છે

૪ **લુણાવાડા:**—સોલંકી રજપુતનું રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર લુણાવાડા છે. એમાં રાજાનો મહેલ, સરસ્વતિ મંદિર, મિનારો, ફતેહબાગ, લુણેશ્વર તથા વિશ્વેશ્વર મહાદેવનાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

૫ **સૂથ:**—એ સંસ્થાન છે. એનો બીજો કસ્બો **રામપૂર** છે. તેથી સુંથરામપૂર કહેવાય છે.

૬ **વાડાશીનોર:**—નવાબનું રાજ્ય છે.

સુરત એજન્સિ

સુરત જિલ્લામાં જુઓ.

પંચમહાલ એજન્સિ

આ એજન્સિને હાલ રેવાકાંઠા એજન્સિ સાથે જોડી દીધી છે. અહીંના રાજકર્તા નાયક કહેવાય છે રાજધાનીનું ગામ **નારૂકોટ** છે અને બીજું ગામ **જાંબુઘોડા** છે.

કાઠીઆવાડ એજન્સિ

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ, પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અખાત, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર ને પશ્ચિમે કચ્છનો અખાત આવેલો છે.

રચના:—કાઠિઆવાડ એજન્સિ એ અરબી સમુદ્રની અંદર

બહાર પડતો એક મોટો દ્વિપકલ્પ છે. એની આખી સપાટી ડુંગર-વાળી છે. કિનારાનો ભાગ રેતાળ છે મધ્ય ભાગ વધારે ઉંચો હોઇ ચારે દિશાએ ઢાળ પડતો છે મધ્યના આ ઉંચાણુ પ્રદેશમાંથી પુષ્કળ નદીઓ નીકળે છે. ને ચારે દિશાએ વહે છે.

વસ્તી:—૨૫૩૮૪૯૭ની છે. તેમાં ચાવડા, સોલંકી, જાડેજા, પરમાર, કાઠી વગેરે રજપુત જાતો, અને મેંમણ મિઆંના વગેરે મુસલમાન જાતો છે

પાક:—મુખ્ય પાક. ઘઉં, કપાસ, ડાંગર, બાજરી, જુવાર, કઠોળ ને તેલી બીઆં છે.

આબોહવા—દરિઆ પરના પવનને લીધે દરિઆ કિનારાપર બહુ તાપ લાગતો નથી. પણ મધ્યમાં ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે, ગુજરાતના બીજા ભાગ જેવો અહીં વરસાદ વરસતો નથી.

નદીઓ:—**ભાદર, શેત્રુંજી** એ ઉપરાંત નાની ઘણી છે.

પર્વતો:—ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજો, બર્ડો અને ચોટીલો.

રેલ્વે:—આજથી ચાળીસ વરસ ઉપર આ પ્રાંતમાં રેલ્વે દાખલ થઇ છે. ને તે બધી કાઠિઆવાડના રાજાઓએ બંધાવેલી છે.

૧. **ધ્રાંગધ્રાથી, વઢવાણ, લીંબડી, બોટાદ, ધોળકા** થઇને **ભાવનગર** જાય છે.

૨ **ધોળકાથી જેપુર, ધોરાજીને, પોરબંદર,** સુધી.

૩. **જામનગરથી રાજકોટ, ગોંડળ, જુનાગઢને વેરાવળ સુધી**

૪. **રાજકોટથી વાંકાનેર,** ને **વઢવાણ,** થઇને વીરમગામ સુધી જાય છે. આ સિવાય બીજી નાની રેલ્વે પણ છે.

ધંધો, ઉદ્યોગઃ–લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. પણ કેટલીક જગ્યાએ, સોનેરી કસબનું, અતલસ, કીનખાબ, ગુલાબ કંકુ, મીઠું વગેરે લોકો બનાવે છે.

નિકાસઃ–ઇમારતી લાકડું, પત્થર, ઘી, કંકુ, સુંડી, રૂ અને તેલીબીઆં.

આયાતઃ–સુતરાઉ, અને ઉનનાં કપડાં, કાચ અને લોખંડનો સામાન. કાગળ, ખાંડ, ચ્હા, રમકડાં. દિવાસળી વગેરે પરદેશનો માલ તથા ઘઉં, કઠોળ, વગેરે અનાજ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાંથી આવે છે.

જાત્રાનાં સ્થળોઃ–ગીરનાર, શેત્રુંજો, દ્વારકા અને પાલીતાણા

બંદરોઃ–દ્વારકા, પોરબંદર, વેરાવળ, જાફરાબાદ, મહુવા દીવ, અને ભાવનગર.

રાજ્ય વ્યવસ્થાઃ–આ પ્રાંતમાં નાનામોટા મળી કુલ ૧૯૩ સંસ્થાનો છે એમાંનાં (૧) **ભાવનગર** (૨) **પોરબંદર** (૩) **ગોંડળ** (૪) **ધ્રાંગધ્રા** (૫) **મોરબી** (૬) **નવાનગર** (૭) **જુનાગઢ** અને (૮) **જાફરાબાદ** આ પહેલા વર્ગના છે (૧) **વાંકાનેર** (૨) **પાલીતાણા** (૩) **ધ્રાળ** (૪) **લીમડી** (૫) **રાજકોટ** ને (૬) **વઢવાણ** એ ૭ બીજા વર્ગના છે અને બાકીના બધા નાનાં છે. બધાં રાજ્યોની દેખરેખ સારૂ ગવર્નર તરફનો ખાસ અમલદાર **રાજકોટ**માં રહે છે, અને તે અમલદાર **એજંટ ટુ ધ ગવર્નર** કહેવાય છે, એના હાથ નીચે બીજા ચાર અમલદાર છે. અને તે દરેકને **પોલિટીકલ એજંટ** કહે છે. દરેકના તાબામાં કાઠિવાઆડનો એક એક પ્રાંત આપેલ છે. કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંત પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) હાલાર પ્રાંત (૨) **ઝાલાવાડ** (૩) ગોહિલવા " (૪)સોરઠ-

(૧) હાલાર પ્રાંત .

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૯૧ ચો. મૈલ છે.

વસ્તી:—૩,૪૫,૩૫૩ માણસની છે.

(૧) **નવાનગર** (૨) મોરબી (૩) ગોંડળ એ ત્રણ પહેલાં વર્ગનાં રાજ્ય છે.

(૧) **વાંકાનેર**-(૨) ધ્રોળ (૩) રાજકોટ એ ત્રણ બીજા વર્ગના રાજ્ય છે,

પર્વતો:-બર્ડો અને ચોટીલો

મુખ્ય સ્થળો:-૧ **નવાનગર**-એ **નવાનગર**ની રાજધા-નીનું શહેર છે. કંકુ, રેશમ, અને કસબ કામને માટે પ્રખ્યાત છે એની અંદર **બર્ડો** પર્વતમાંથી **આરસ** તથા **લોખંડ** નીકળે છે. ત્યાંના રજપુતો જાડેજા રજપુતોના શિરોમણી મટીને જામને નામે ઓળખાય છે એમાં દરીઆની આસપાસથી મોતી નીકળે છે.

મોરબી:—એ રાજધાનીનું શહેર છે. એ **મચ્છુ નદી પર** આવેલું છે. એ નદી પર **ઝુલતો પૂલ** છે તે ૬૨૫ ફુટ લાંબો છે. **રાજા જાડેજા** રજપુત છે.

(૩) **ગોંડળ**:—ગોંડળ સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજ્ય કર્તા જાડેજા રજપુત છે અહીં ગરાસીઆઓના કુંવરોને ભણવાની એક સ્કૂલ તથા હાઈસ્કૂલ છે.

(૪) **રાજકોટઃ**—રાજકોટ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર **આજી** નદી પર આવેલું છે અહીં **રાજકુમાર** કોલેજ, આલફ્રેડ હાઇસ્કૂલ, ટ્રેનિંગસ્કૂલ, કૈસરેહિંદ નામના આજી નદી પરનો પુલ, વિકટોરિઆ જ્યુબિલી મ્યુઝિયમ વગેરે જોવા લાયક છે. શહેરની પાસેજ કેમ્પ છે. ત્યાંની હવા ઘણી સારી છે. ત્યાં કાઠિઆવાડ એજન્સિના **એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર** અને હાલાર પ્રાંતના **પોલિટિકલ એજંટ** રહે છે આ સિવાય (૫) **વાંકાનેર,** (૬) ગોંડળ (૭) **બાલાછડી** વગેરે ગામો આવેલાં છે. **વાંકાનેર, વાંકી** બાંધણીનું શહેર છે. તથા **બાલાછડી** હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં ઘણા યુરોપિયનો હવા ખાવા સારૂ જાય છે.

(૨) ઝાલાવાડ

એ પ્રાંત હાલાર પ્રાંતની પૂર્વે આવેલો છે એટલે કાઠિઆવાડના ઇશાન ખુણામાં છે. એનું નામ **ઝાલા** રજપુતોના **નામ પરથી** ઝાલાવાડ પડ્યુ છે. વિસ્તાર ૧૧૫૬ **મૈલ છે.**

વસ્તીઃ—૮૮૪૦૬ માણસની **છે.**
પર્વતોઃ—ચોટીલો.

મુખ્ય સંસ્થાનોઃ— પહેલા વર્ગનું (૧) **ધ્રાંગધ્રા બીજા વર્ગના** (૧) **વઢવાણ** અને (૨) **લીંમડી.**

(૧) **ધ્રાંગધ્રાઃ**— એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે એનો રાજા ઝાલા રજપુત છે ત્યાંના ઇમારતી પત્થર વખણાય છે.

(૨) **વઢવાણઃ**—વઢવાણ રાજ્યની રાજધાનીનું **શહેર** ભોગવો નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજકર્તા ઠાકોર કહેવાય છે. સાણુ

બનાવવાનું કારખાનું તથા લશ્કરી છાવણી છે તથા **પોલીટિકલ એજન્ટ** અહીંઆ રહે છે. જુની ઐતિહાસિક શહેર છે.

(૩) **લીંમડી:**—લીંમડી સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંની સુડીઓ વખણાય છે.

(૩) ગોહીલવાડ

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે. અને **ગોહીલ** રજપુત ઉપરથી એનું નામ ગોહીલવાડ પડયું છે. **વસ્તી:**- ૪૨૬૦૪ માણસની છે.

પર્વત:—શેત્રુંજો.

નદી:—શેત્રુંજી.

મુખ્ય સંસ્થાનો:—પહેલા વર્ગનું (૧) **ભાવનગર** અને **બીજા વર્ગનું (૧) પાલીતાણા**

(૧) **ભાવનગર:**—ભાવનગરની રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં **ભાવસિંગજીએ** વસાવ્યું હતું તે કાઠિઆવાડમાં મોટામાં મોટું ને શોભિતું શહેર છે આ શહેર મોટું બંદર છે તેની આસપાસ કોટ છે અહીં એક દીવાદાંડી છે. અહીં રાજમહેલો, મોતીબાગનો મહેલ, વગેરે જોવા લાયક છે. રાજકર્તા મહારાજા કહેવાય છે

(૨) **પાલીતાણા:**—આ ગામની નજીક શેત્રુંજો નામનો ડુંગર છે, તેના ઉપર જૈન લોકોનાં પ્રખ્યાત દહેરાં હોવાને લીધે તે શ્રાવક લોકોનું જાત્રાનું ધામ ગણાય છે.

(૪) સોરઠ પ્રાંત

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના નૈઋત્ય ખુણા તરફ અરબી સમુદ્ર

પાસે આવેલો છે અસલ આનું નામ **સૌરાષ્ટ્ર** હતું તે ઉપરથી હાલ **સોરઠ** નામ પડ્યું છે.

વસ્તીઃ–૪,૬૫,૪૯૪ માણુસની છે,

પર્વતોઃ–ગીર અને **ગીરનાર**, ગીરમાં **તુળશીશ્યામ** આગળ ઉના પાણીનો કુંડ છે.

નદીઃ–**આદર**

મુખ્ય સંસ્થાનોઃ–(૧) જુનાગઢ (૨) પોરબંદર, અને (૩) **જાફરાબાદ** આ ત્રણ પહેલાં વર્ગનાં રાજ્યો છે.

જુનાગઢઃ–જુનાગઢના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજા બાબી જાતના મુસલમાન છે, અને તે નવાબ કહેવાય છે. એમાં નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, મહમદ બેગડાની બંધાવેલી મસી દ, જોવા લાયક છે. શહેરની પાસે ગીરનાર નામનો પર્વત છે. અને જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે. ગીરનાર પર્વત પર **અશોક**ના કોતરાવેલા જૂના લેખો હજી પણ છે.

૨. સોમનાથ પાટણઃ–જુનાગઢના રાજ્યમાં દરીઆ પર આવેલું જુનું શહેર છે. તેને **પ્રભાસ** પાટણ અથવા **પાટણ** પણ કહે છે. ત્યાં પ્રખ્યાત **સોમનાથ** મહાદેવનું દેવાલય છે. અહીં અગાઉ ઘણું મોટું પ્રાચીન દેવાલય હતું તેનાં ખંડેરો હજી જણાય છે. આ દેવાલય માટે ઇ. સ. ૧૦૨૪માં **મહમદ ગિઝની**એ ચઢાઇ કરી હતી. તેનો બચાવ **ભીમદેવ પહેલા**એ ઘણો કર્યો પણ આખરે હારી ગયો ત્યારે ગિઝનીએ મૂર્તિને ભાગી નાંખી દેવળ તોડી નાખ્યું. અને પુષ્કળ દ્રવ્ય લુંટી લીધું. પાછળથી **કુમારપાળે** તે સમરાવ્યું.

૩ પોરબંદર:–પોરબંદર સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર દરિયા કિનારા પર બંદર છે અહીંના રાજા જેઠવા જાતના રજપુત છે. અને તે રાણા કહેવાય છે. એનું બીજું નામ **સુદામાપુરી** કહેવાય છે. અહીંથી સુરત, મુંબઈ, અમદાવાદ, પથ્થરો જાય છે,

૪ જાફરાબાદ:–નાનું મુસલમાની રાજ્ય જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

૫ વેરાવળ:–અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે.

દીવ અને દમણ

દીવ નામનો બેટ કાઠિઆવાડના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો **છે. તે ફિરંગી** કે **પોર્ટુગીઝ** લોકોને તાબે છે.
પોર્ટુગીઝ લોકો ઇંગ્લાડથી થોડે દુર આવેલા પોર્ટુગલ દેશના વતની છે. અસલ વેપારનું મથક હતુ.

દમણ:—સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે ફીરંગી લોકોનું બીજું સંસ્થાન છે. આ સંસ્થાન લગભગ ખંભાતના સંસ્થાન જેવડું છે. **દમણ** તાબાનો **નગરહવેલી** તાલુકો ઘણો ફળદ્રુપ છે. તેમાં મુખ્ય પાકઃ—ડાંગર, ઘઉં, નાગલી, કઠોળ અને તમાકુ છે.

"વડોદરા રાજ્ય"

અંગ્રેજી રાજ્યના જિલ્લાઓ અને એજન્સિ વચ્ચે છુટું છુટું આ રાજ્ય આવેલું છે.

રાજ્ય વહીવટ:—ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં **વડોદરા ગાયકવાડ** સરકારનું રાજ્ય મોટું છે. તે મુંબઇ સરકારના તાબામાં નથી પરંતુ વાઇસરોયનાં તાબામાં છે. અને તેમના તરફથી વડોદરામાં રેસીડેન્ટ રહે છે. એના રાજકર્તા શ્રીમંત સરકાર **સયાજીરાવ** ગાયકવાડ જાતે **મરાઠા** છે.

વસ્તી:—૨,૦૦,૦૦૦ માણસની છે

સુધારા:—એ રાજ્યમાં સરકારી કચેરીમાં કામકાજ ગુજરાતીમાં ચાલે છે. ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાનો અંગ્રેજ સરકારની માફક જુદાં જુદાં ખાતાં સ્થાપેલા છે. પણ ખાતાનાં ઉપરી ઓના નામ દેશી ભાષામાં રાખેલાં છે. રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને આખા રાજ્યના ચાર ભાગ પાડેલા છે તે પ્રાંત કહેવાય છે. પ્રાંતના ઉપરી અમલદાર **સુબા** કહેવાય છે. બ્રિટિશ રાજ્યના કલેકટરની લાયકાત તે ગાયકવાડી રાજ્યના **સુબા** મામલતદાર તે ગાયકવાડી રાજ્યના **વહીવટદાર.** કમિશ્નર તે ગાયકવાડી રાજ્યના **સરસુબાની** લાયકાત ગણાય છે. ગાયકવાડ સરકારે **મફત** અને **ફરજીઆત** શિક્ષણ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યું છે. બાળ લગ્નનો કાયદો કરી એવાં લગ્ન અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. રૈયતને **ગ્રામ્યપંચાયત**, **પ્રાંત પંચાયત**, દ્વારા કેટલાક હકકો આપેલા છે. તેમજ **ધારાસભા** મારફત લોકો પોતાની ફરીઆદ **મહારાજાને** જાહેર કરે છે.

પ્રાંતો:—(૧) **કડી**. (૨) **નવસારી**, (૩) **વડોદરા**, અને (૪) **અમરેલી**.

(૧) કડી પ્રાંત

આ પ્રાંત અમદાવાદની ઉત્તરે અને પાલણપુર એજન્સિની દક્ષિણે આવેલો છે. અહીંની **હવા સારી** ગણાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં **મોટામાં મોટા** પ્રાંત છે.

વસ્તી:—૮,૯૦,૦૦૦ માણસની છે.

નદીઓ:—**બનારસ, સરસ્વતી. સાબરમતી, વાત્રક.**

મુખ્ય સ્થળો:—(૧) **કડી** (૨) **પાટણ** (૩) **સિદ્ધપુર** (૪)

વડનગર (૫) **વીશનગર** (૬) **વિજાપુર** (૭) **મહેસાણા** (૮) **બહુચરાજી** અને (૯) **કલોલ.**

કડીઃ—પ્રાંતનું મુખ્ય **શહેર.** અહીંના બળદ વખણાય છે,

પાટણ:—ગુજરાતના રાજા **વનરાજે** વસાવેલું અને પોતાના મિત્ર **અણહીલ** ભરવાડના નામ પરથી **અણહીલપુર પાટણ** નામ પડયું હતું. અહીં **વનરાજની મૂર્તિ**, રાણીવાવ, હજુ સારી હાલતમાં છે. સહસ્રલિંગતળાવ તદ્દન પુરાઇ ગયું છે. અને તેની જગાએ હાલ ખેતરો થયાં છે. તરવાર, **સુડી,** પટોળા અને માટીના વાસણો માટે પ્રખ્યાત છે.

સિદ્ધપુરઃ—એ **સરસ્વતી** નદીપર આવેલું છે અને **સિદ્ધરાજે** વસાવ્યું હતું. ત્યાં માતૃ ગયાનું શ્રાદ્ધ થાય છે. અને **રૂદ્રમાળના** ખંડેર હજી જોવામાં આવે છે.

વડનગરઃ—એમાં નાગરલોકનું **હાટકેશ્વર** મહાદેવનું દહેરું છે.

વિસનગરઃ—અહીંના ત્રાંબાપિત્તળના વાસણો અને હળદર વખણાય છે.

વિજાપુરઃ—અફીણની પેદાશ ઘણી થાય છે.

મહેસાણાઃ—મોટું રેલ્વે જંકશન છે.

બહુચરાજીઃ—બહુચરાજી માતાનું ધામ છે. વર્ષમાં બે વાર જાત્રા ભરાય છે.

કલોલઃ—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીંના બળદ વખણાય છે.

(૨) નવસારી પ્રાંત

આ પ્રાંત રેવાકાંઠા એજન્સિ અને સુરત જિલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. એનો પૂર્વ ભાગ ડુંગરાવાળો તેમજ જંગલવાળો છે. ેથી એની હવા ખરાબ છે. પશ્ચિમ ભાગની જમીન ફળપદ્રુ છે.

પાકઃ—આંબા, કઠોળ, શેરડી-પુષ્કળ થાય છે.

વસ્તીઃ—૩,૩૭,૧૭૫ માણસની છે.

નદીઓઃ—**તાપી, પૂર્ણા,** અને **અંબિકા.**

મુખ્ય સ્થળોઃ—(૧) **નવસારી** (૨) ગણદેવી (૩) **બીલીમોરા** (૪) વ્યારા (૫) સોનગઢ (૬) **મહુવા** (૭) **પલસાણા** (૮) **કામરેજ** અને ( ) **વે.છા.**

નવસારીઃ—મુખ્ય શહેર છે, પૂર્ણા નદીપર આવેલું છે પારસી લોકોની વસ્તી પ્રમાણમાં વધારે છે

ગણદેવીઃ—સુંડ, ગોળ, શેરડી, વખણાય છે.

બીલીમોરાઃ—રેલ્વે જંકશન છે

વ્યારાઃ—ટાપ્ટી રેલ્વે ઉપર સ્ટેશન છે પાસે જંગલ છે.

સોનગઢઃ—ટાપ્ટી રેલ્વે ઉપર સ્ટેશન છે. અને કીલ્લો છે.

મહુવાઃ—પૂર્ણા નદી પર આવેલું છે તાલુકાનું મથક છે.

પલસાણાઃ—મીંઢોળા નદી પર આવેલુ છે તાલુકાનું મથક છે.

કામરેજઃ—તાપી નદી પર આવેલું છે. તાલુકાનું મથક છે.

વેડછાઃ—એ તાલુકાનું મથક છે.

(૩) વડોદરા પ્રાંત.

એ પ્રાંત ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે અને પંચમહાલની દક્ષિણે આવેલો છે એ પ્રાંત એકંદરે સપાટ છે,

વસ્તી:— ૭,૧૧,૦૦૦ માણસની છે

નદીઓ:— મહી, નર્મદા **વિશ્વામિત્રી,** અને ઢાઢર

મુખ્ય સ્થળો:— વડોદરા, ડભોઇ, અને **ચાણોદ.**

(૪) **કર્નાળી** (૫) પેટલાદ (૬) સોજીત્રા (૭) સંખેડા (૮) પાદર

વડોદરા:—(૧૦૦૦૦૦) ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર વિશ્વામિત્રી નદી ઉપર આવેલું છે **ચંદન** નામના રાજાએ આ શહેર વસાવ્યું હતું. એમાં જોવા લાયક સ્થળો:—**લક્ષ્મી વિલાસ રાજમહેલ. મકરપુરા રાજમહેલ, કમીટીબાગ,** (એમા આવેલું **સંગ્રહસ્થાન** હિંદુસ્તાનમાં બીજા નંબરે છે.) **કળાભવન, નજર બાગમાંનો બંગલો. ચીમનાબાઇ ટાવર મોતીબાગ સોના ચાંદીની તોપો હાથીખાનું** વગેરે તેમજ વડોદરાનો **ચેવડો** તથા **જલેબી** વખણાય છે.

ડભોઇ:-રેલ્વે જંકશન છે. જુના કિલ્લા માટે પ્રખ્યાત છે, આ કિલ્લો ખંડેર હાલતમાં છે. એને ચાર દરવાજા છે. તેમાં **હીરા** દરવાજો નકસીમાં ચઢીઆતો છે. (હીરા કડીઆની દંતકથા શિક્ષકે કહેવી).

ચાણોદ:-એ નર્મદા નદીના કિનારે જાત્રાનું સ્થાન છે **ચાણોદ** ચંડિકા દેવીના નામ પરથી એનું નામ ચાણોદ પડયું છે.

કર્નાળી:-એ નર્મદા નદીના કિનારે જાત્રાનું સ્થાન છે.

પેટલાદ અને **સોજીત્રા:**-કાપડ વખણાય છે.

સંખેડા:-લાકડા પર સોનેરી કામ થાય છે,

પાદરા:-ખાદી સારી વખણાય છે.

(૪) અમરેલી પ્રાંત

ગાયકવાડ સરકારના ચાર પ્રાંત પૈકીનો આ પ્રાંત છૂટો પડેલો છે. એ કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે. હવાપાણી સારાં નથી.

વસ્તીઃ—૧ાા લાખની છે.

નદીઃ—શેત્રુંજી

મુખ્ય સ્થળોઃ—(૧)અમરેલી (૨) દ્વારકા (૩) કોડીનાર (૪) ધારી (૫) દામનગર અને (૬) શંખોદ્ધાર.

અમરેલીઃ—પ્રાંતનું મુખ્ય મથક છે. દેશી વણાટ અને રંગાટને માટે થાય છે મુળનામ **અમરવલ્લી** હતું.

દ્વારકાઃ—ઓખા મંડળમાં આવેલું છે. શ્રી રણછોડજીની મૂર્તિ તથા શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનુ જાત્રાનું ધામ છે.

ધારીઃ—એમાં ગાયકવાડના લશ્કરની છાવણી છે **તરવારના મ્યાન** તથા **ઘોડાનો સામાન** સારો બને છે.

શંખોદ્ધારઃ—કચ્છના અખાતમાં નાનો બેટ છે. અને જાત્રાનું ધામ છે.

ખંભાત સંસ્થાન

સીમાઃ—ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો દક્ષિણે ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમે અમદાવાદ જિલ્લો આવેલો છે.

વસ્તીઃ—૭૧૭૬૨ માણસની છે.

નદીઃ—મહી અને સાબરમતી.

હુન્નર ઉદ્યોગઃ—રાજપીપળામાંથી અકીકના પત્થરો આવે છે તેમાંથી એરંગ, બટન, વગેરે બનાવે છે.

ખંભાત:—એના રાજકર્તા મોગલ જાતના મુસલમાન છે અને તે નવાબ કહેવાય છે એનું જુનું નામ **સ્તંભાવતી** હતું. ખેડા જિલ્લાના કલેકટર એના **પોલિટિકલ એજન્ટ** છે. એની રાજધાની **ખંભાત** દરિઆથી પાચ મૈલ દૂર છે.

પાક:—બાજરી, જુવાર, તુવેર, ઘઉં, ગળી, તમાકુ છે.

જવાર સંસ્થાન

આ સંસ્થાન થાણા જિલ્લામાં આવેલું છે.

વસ્તી:—૪૦,૬૬૨ માણસની છે અને ક્ષેત્રફળ ૩૧૦ ચો. મૈ. છે એના રાજકર્તા **કોળી** જાતના છે. એના પર **પોલિટિકલ** એજંટ થાણા જિલ્લાના કલેકટર છે,

પેદાશ:—ડાંગર, નાગલી, કઠોળ, અને બાવટો છે.

મળવાના ઠેકાણાં

સુરત

(૧) સરસ્વતી બુક ડીપો -
અલ્લાચાની વાડીની બાજુમાં - સુરત

(૨) યુગાન્તાર કાર્યાલય
કેળાંપીઠ- સુરત

(૩) મંગળદાસ હરકીસનદાસ
ભાગાતળાવ શેઠ--સુરત

(૪) "ગુજરાતી" સાહિત્ય મંદિર:—
શીમડાચોક-સુરત

વલસાડ

(૧) નવનીતલાલ ગોકળદાસ-બુકસેલર

આ સિવાય સુરત તેમજ બહારગામના જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી